

I

Ovo mesto mi ne priliči; kada pomislim u kakvim sam opasnim godinama izbegao hapšenja i pogibiju, dođe mi da pesnicama nasrnem na zidove, da zatresem rešetke na prozoru, da zalupam na okovana zatvorska vrata i da zavičem: „Jeste li vi pri sebi Znate li šta radite! I s kim to radite!" Ali ne samo što mi je jasno da bi to bilo uzaludno već je ovaj novi položaj, položaj osuđenog na smrt, i u samom meni stvorio toliku zbrku da mi se čini, ako bi dotrčali, ne bih im više umeo reći „s kim to rade".

Još prekjuče, dok sam se nadao oslobođenju ili bar nekoj lakšoj kazni, meni je to bilo jasno. Grozničavo, kroz sve dane i noći što ih provodim u ovom sobičku, pripremao sam se za izjavu koju ću dati prvim nadležnim koji kod mene budu ušli. Birao sam reči, zamišljao pokrete, tako da budu u isto vreme istiniti i uverljivi. "Vi ste na pogrešnom putu", hteo sam da kažem, uz nevin pogled, možda i osmeh, koji bi ujedno molio za oprostaj zbog zabune koju sam stvorio. "Ja nisam ono što mislite. Nikakav borac koji je pogrešio. Nikakav revolucionar koga je slabost pvela na stranputicu. Ja sa svim vašim pravilima nemam nikakve veze. I prema tome, ne mogu da snosim zbog njih nikakve posledice. Izvinite, ali i uvidite da je tako."

Činilo mi se da bi to bilo moguće reći; za ovo sam nalazio potvrde ne samo u sebi, jer sam stvarno tako osećao, nego i u ponašanju ljudi uokolo. Zar nisu stražari, sve ovo vreme, postupali sa mnom s naročitim obzirima, puštajući me napolje, tobože zbog nužde, kad god sam to i koliko god sam puta na dan zaiskao? Zar me nisu ostali zatvorenici, iz velikih, zajedničkih soba, kada bismo se susreli u prolazu, gledah čežnjivo kao što poniženi gleda bogatog i zdravog, sa izrazom očekivanja da svakog časa mogu biti pušten, i s molbom da iz njihovog pogleda pročitam poruku koju bih zatim preneo na neku neizrečenu adresu? I zar me nisu čak i oficiri, koji se ovuda vrzmaju sa meni nerazumljivim zadacima, uvek zagledali otvoreno i sporazumno, kao prestupnika za čije razloge u potaji imaju razumevanja? Mislio sam da iz držanja svih njih mogu pročitati to da i oni znaju da ovamo ne spadam, znaju da je u pitanju nesporazum, i da i sami smatraju da će se o meni doneti odluka kakvu sam i ja očekivao.

I tako sve dok nisu prekjuče pre podne ušli u moju sobu: visok, pogrbljen

čovjek ispijena neobrijana lica, sa oficirskim oznakama na koporanu, i onaj zatvorski pisar valjda, voluskog bezazlenog pogleda, koga stalno viđam pri izlascima. Došli su u pratnji stražara, koji je, međutim, ostao pred vratima: jedva su i kročili unutra, zapeli su već s praga o strunjaču, jer su im pogledi bili zalepljeni za tanke šušlave, mašinom ispisane hartije što su ih obojica nosili u rukama. Tu s praga je onda oficir razvio ovlaš svoju hartiju, a potom se očito odlučio da zanemari formalnost čitanja i rekao mrmljajući: "Spremi se za streljanje. Imaš još nedelju dana." A kada sam viknuo: "Zašto? Zašto?" on me je najzad pogledao, i plave oči behu mu surovo uvređene. "Znaš ti zašto", rekao je, i dodao: "Kad je rat, mora se ovako postupati."

Bio je, video sam, uveren u ono što je rekao; istog časa postao sam i ja u to uveren. Shvatio sam šta je značilo ono blago postupanje, oni otvoreni pogledi: da je odluka bila unapred doneta, unapred i bez dvoumljenja, i da je bila neizbežna.

Međutim, ta neizbežnost je jedino što razumem, i za nju se otkad je postala belodana, stalno hvatam u mislima. Ona me, zapravo, a ne nekakve lične nedoumice, sprečava da lupam, da vičem, iako znam da bi to jedino bilo logično. No vreme prolazi, a ja ništa ne preduzimam. Šetam - premeravam svoj sobičak od svanuća, zagledan u šaru pločica sa sve četiri strane strunjače, dok mi se u glavi ne zavrti. Tada se bacam na strunjaču i tonem u odmaranje, sve dok mi ono ne smiri misao i ne predoči šta će se neminovno desiti. To su trenuci kada bih da vičem, no ne znam pravo šta bi sledilo posle onog prvog "znate li šta radite"? Zato skačem na noge i nastavljam jurnjavu, sve jednako oko strunjače, zagledan u šaru pločica.

Spoljni svet me više ne zanima: čak i ako pokušam da sadašnje misli zamenim razmišljanjem o nečem što je bilo prijatno u prošlosti, ili da pogledam kroz prozor, na dvorište koje se iz razgažene mrke zemlje propinje u zeleno, ja ne nalazim prave potrebe da to nastavim. Kao da ono što je bilo i ono što je spolja - više ne postoji, to jest kao da postoji nekako odvojeno od mene, nerazumljivo u ovom stalnom kruženju oko neminovnosti. Ako postavim pitanje kako je do ovog došlo, i zašto, ja moram da se naprežem ne samo da odredim moralne, one van mene date propise koji su izrekli presudu već me napora staje i samo oživljavanje događaja, koji su, međutim, do pre nekoliko dana, bili moja jedina, do poslednje ćelije življena i osećana stvarnost. Sada se ti događaji premeću bez. reda, s mukom se otržu iz kovitlaca koji me baca na strunjaču, i

dok stignu do poimanja, postaju zamršeni, nepovezani, mrsko zamorni.

Međutim, ja se sledim, svaki put iznova, u trenucima kada se misao razbistri, sledim od saznanja šta me čeka, i od saznanja da su me do toga doveli upravo ti događaji, u kojima, čini mi se sad, nisam istinski ni učestvovao. No koji su ipak jedino što mi još ostaje.

II

Rat ne volim; nisam ga nikada voleo: ni ovu poslednju pobedničku etapu u kojoj sam učestvovao. Najlepši, u svakom slučaju najmirniji dani u njemu behu oni što su prethodili mome stupanju u vojsku. Sklonjen na salašu kod daleke rodbine pod istinitim izgovorom oporavka, posle zapaljenja pluća, leškario sam po ceo dan u platnenoj naslonjači koju mi je mati od kuće iz grada poslala; čitao knjige, sanjario nad njima, a tek usput, ispod oka i s pola uha pratio događaje koji su do mene dopirali prigušeni udaljenošću i izvitopereni seljačkim prepričavanjem.

Oko mene su se kretali domaćini: šezdesetogodišnji deda-salašar i njegov sin, njihove žene i deca, odnosno unuci; oni su poslovali u kući i u polju, ali su se s vremena na vreme, a uveče obavezno, okupljali, sa mnom zajedno, da se nahrane, da spavaju, i da jedni drugima, pa i meni, saopšte ono što im se u toku izbivanja desilo. No, ja na te ljude, zaokupljene sricanjem i očuvanjem stečenog, nisam obraćao više pažnje nego što je zahtevala rođачka učtivost: vesti što su ih donosili sa polja i iz susedstva takođe sam otklanjao kao deo njihovog dosadnog životnog prtljaga i podešavao ih prema potrebama čoveka koji se u ovom okruženju nalazi privremeno i koji i voli što nije drukčije.

Setim li se tadašnje svoje zakopčanosti, vidim da nisam ništa shvatao od onog što se pripremalo. Ali nisam ni želeo da shvatam, jer mi je bilo jednostavnije, lakše, onako iscedenom od bolovanja, da se predajem uobrazilji koja se oslanjala na štivo i na sopstvene probuđene želje. Prezdravljao sam: moje izmršavelo telo sve je halapljivije prerađivalo hranu koju je pre toga nedeljama odbijalo, a sa sitošću je jačala i moja sposobnost da zamišljam. Gutao sam romane i odbacivao ih; saživljavao se sa podvizima junaka, u ljubavi i pustolovini, proračunavajući po brzini uzmicanja bolesti čas kada ću biti sposoban da ih i sam ponovim u stvarnom životu.

Naravno, već i zbog tog pripremanja za stvarnost, nisam mogao da se

potpuno oglušim o spoljne događaje. Bilo je jasno da se približuje nov talas rata, s vojnim jedinicama koje koračaju cestama, ili jure rasturene po oranicama, s avionima i pucnjavom, s tandrkanjem kamiona i lafeta. Ali bilo je jasno i to da će ovo biti poslednji talas, u stvari povratni, u odgovor prvome od pre tri i po godine, kada su nemačka i mađarska vojska poplavile ratom ovaj komad zemlje. Da će to, dakle, biti talas koji posle provale nereda ponovo uspostavlja ravnotežu, red, mogućnost za jedan dug odmor od strepnje i nesigurnosti.

Izgledalo mi je da u tu promenu mogu da uklopim svoje knjiške i izmaštane slike bez bojazni da ću se ogrešiti o razum i meru. Prvi talas rata, računao sam, onaj od pre tri i po godine, bio mi je doneo skučenost, sabio moje zahteve prema životu, sa isturenih položaja đaćkih klupa, u sivu i opasnu neizvesnost okupacije. Nije li onda bilo samo po sebi razumljivo da će drugi, povratni talas i te zahteve vratiti i njihovo ostvarenje približiti mom sad već zrelijem uzrastu? Ako strasno nisam pripadao nijednoj zaraćenoj strani, ja sam prvu, nacističku, mrzeo već i zato što je bezočno suzbila moje nade u klijanju; nisam li, dakle, od ove suprotne mogao očekivati da će ih osloboditi i dati im novog maha?

Bila je to prilično sebična, ali baš zato, činilo mi se, zdrava računica, zasnovana na interesu, i to ne samo mome, već i na interesu prevrata koji se pripremao. Znalo se da njegova pokretačka snaga, komunistička, nosi sa sobom novu podelu položaja i prihoda, da će ovi, dakle, pripasti ljudima koji ih dotle nisu imali, u prvom redu ljudima moga naraštaja. A ti ljudi su, znalo se takode, na putu pobjedničkog talasa nepoštedno ginuli, pa je bilo opravdano verovati da će im dobro doći jedan nov čovek, obrazovan i načitan, kao nadoknada. Preda mnoom su se otvarali vidici: kretanje u krugu povlašćenih, složeni ali isplativi zadaci, putovanja ... najzad putovanja u široki svet, posle nesnosno dugog čučanja u malom, ratom omeđenom gradu, što je beskorisno proždiralalo moje mlade, na podvige spremne godine.

Tako su se proračuni opojno slivali sa maštom, uzajamno se potpomažući i izjednačujući; nisam ni pokušavao da ih razdvojim, a kamoli da drugo zapostavim radi prvoga. Moje zamišljanje nije pokolebala ni činjenica što sam iz događaja bio isključen bolešću i izdvojenošću na tom salašu, dvadesetak kilometara od Novog Sada, u vreme kad je u gradu već uveliko vrvelo očekivanjima i pripremama. Verovato sam, naprotiv, da mi i to ide u račun, jer podešava moj dolazak u stvarnost prema času kada će minuti sve opasnosti i

nejasnosti preokreta, kada polje za mene bude raščišćeno.

Tako je zaista bilo: priroda se poslušno upravljala prema onome što se činilo da zahteva korist. Oporavljao sam se pouzdano ali sporo: bio još ograničen na leškarenje kada se začulo, noću, prvo gruvanje topova; uzeo da se pridižem zajedno s vestima da Rusi prelaze Tisu i da se na obližnjim salašima pojavljuju partizani; počeo da šeckam do ceste i nazad kada su se onamo, na cestu, slili u bežaniju kamioni s okupatorskim vojnicima i kolske kolone izbeglica, njihovih sunarodnika i saradnika; bio zdrav i spreman za povratak kući pošto se cesta raščistila od neprijatelja a grad i njegova okolina zajedno sa salašem dospeli sigurno u vlast nove sile.

Krenuo sam u Novi Sad 27. oktobra 1944. Jutro je bilo oblačno i vetrovito - prvo istinski hladno jutro te polovine godine, i ja sam, umotan u zimski kaput što mi ga je mati donela od kuće, čak i ovo pogoršanje vremena primio sa zadovoljstvom. Dok sam plandovao oporavljajući se na vazduhu, dani su bili vedri i, mada ne više topli, ipak puni sunca, koje je omogućavalo da se napolju leži pod dvostrukim ćebetom i u džemperu; sad kada sam polazio u nove neznane doživljaje, i atmosfera kao da je davala znak da je za to kucnuo čas. Iscrpao sam bio lagodnosti tog spokojnog predela, neometanog ljudskim strastima; sada kada se na njega navlačio suri pokrov zime, ja sam ga napuštao.

Stajao sam pod kućnom strehom susedskog salaša i čekao da se sprema kola u koja se mati, dolazeći po mene, bila ubacila; njima je u stvari bilo namenjeno da prevezu kući kćeri jednog našeg poznanika trgovca, koje je on pre nekoliko nedelja takode bio sklonio izvan grada. Bile su to dve plave, lepuškaste ali usukane devojkice od sedamnaest i petnaest godina, koje su se zimljivo skupile na tremu nedaleko od mesta pod strehom gde sam stajao. Mati je udesila da i nas i naše stvari povezu, pa me je pozvala da se pridružim devojkama, ali ja to nisam hteo. U grupici koju su, pored moje majke i devojaka, činile i njihova mati i neka sredovečna rođaka, već se o nastalim promenama govorilo sa gorčinom: nova vlast nije se osvrkala na ugled i okupacijska stradanja ozbiljnih, solidnih građana; ona je dovela na vodeće položaje svoje, primitivne ljude, koje niko ne poznaje; vojna uprava je zaposela fabrike, a govorkalo se o oduzimanju radnji i radionica. Ja sam te žalbe slušao sa pola uha, još uvek prijatno preplavljen odjecima onoga što sam nedeljama čitao i zamišljao. Shvatao sam da prevrat donosi kraj sloju kome pripada i moja porodica, ali za to nisam mario. Zle slutnje starih samo su potvrdile osećanje koje je u meni, radoznalo spremno,

čekalo ovaj novi polazak: osećanje da sad *ja*, najzad, krećem u život, i da sam za to, nasuprot njima, zarobljenicima prošlosti, sposoban.

III

Nisam samo uzeo u obzir jednu stvar: zatvorenost ljudskih saveza. Ti pridošli ljudi, predstavnici i vojnici nove sile, odista su već imali - kako su to nagovestili moji saputnici sa salaša - svoje krugove, svoje komande, svoje konake i polazišta, u gradu za koji sam bio smatrao da je prisno moj. Bez njih se u tim danima još i moglo, ako se imalo dosta novca i namirnica; ali kako se moglo sa njima? U našoj porodičnoj prizemnoj kući nije ih bilo; ona je stajala sama, okružena i osenčena višim zidovima susednih; ujutro, oko podne i uveče nešto glasnija zbog obeda; pre i posle podne, kada je otac u radnji, utonula u nepokretnost polupraznih soba. Napolju je, opet, sve vrilo; ali to je bilo napolju, i u sobe su odatle samo dopirale pregršti govora, smeha, pesme, od čega je u njima bivalo još samotnije.

Izlazio sam na ulicu, željan da šetam, da vidim, da se opredeljujem. O šetanju, međutim, nije moglo biti govora: vojska je tih dana, zastajući samo zakratko, kretala dalje na zapad i sever, na front, pa su i trotoari i kolovozi bili preplavljeni uniformama koje su žurile, juriše, gacale kroz blato, kisnule i bezobzirno lomile kola i automobile, u nekoj sirovoj razdraganosti koju su im ulivali jasni ciljevi. Da ne bih odviše odudarao, morao sam i ja bar da žurim, ali bez cilja. A to je zamaralo. Izgledao sam sam sebi bedan: iscrpljen, skoro pao s nogu, u svom korektnom ali iskaljanom civilu među samim redenicima, kapama i trakama, čiji su se vlasnici sa mnom sudarali ne prekidajući govor i ne osvrćući se na moju nesigurnu priliku.

Zastajao sam na trgu, glavnoj raskrsnici, među okupljenom svetinom koja je koristila priliku da se izviče i istakne, i praveći se da zadivljeno gledam, odmarao sam noge, posmatrajući prolaženje vojske. Stizali su Rusi, u seljačkim kolima s malim, premorenim ali i u premoru brzim stepskim konjima, sivo pokisli u svojim zemljano-sivim rubaškama, neobrijani, kosih istočnjačkih očiju koje su se smešile s izrazom neshvatanja. Čim bi zastali zbog zakrčenih ulica, ljudi su im pritrčavali i okružavali ih, tapkali po plećima, hvatali za ruke, nutkali ih cigaretama, i na besmislenom crkvenoslovenskom, koji je trebalo da bude ruski jezik, pitali ih odakle su, imaju li mnogo dece i da li su ubili mnogo

Nemaca. Ja sam stojao po strani, tek toliko blizu da vidim i čujem, ruku zabijenih u džepove - ruku koje su osećale da bi i same trebalo da ponove te dodire, kako bi se rešile nemoćne ukočenosti, ali koje to nisu bile u stanju da učine. Imao sam utisak da sam odgurnut i prevaren, a istovremeno paćenički bolji od sugrađana koji su se junačili, zaboravljajući da su godinama pokorno trpeli vladavinu onih o čijem su ubijanju sada žudeli da slušaju.

Bio sam željan da se izjadam-ispovedim, da nekom izložim svoje nedoumice i povrede. Ali nisam ni u sebi bio jedinstven: lomio sam se između zavisti i mržnje, straha i solidarnosti. Motajući se po trgu, naleteo sam na malog Todorica, koji je, bez društva kao i ja, slabačak i pogrbljen pod vetrom, posmatrao scene. Za časak pomislih da će on biti taj kome ću se moći poveriti, i pozdravih ga s bučnom srdačnošću, kakvu nismo nikad ispoljili dok smo sedeli u istim klupama. Očekivao sam, zbog njegove krhke telesne grade, da će se pokazati zaplašen; no on je, naprotiv, progovorio s mirnom podrugljivošću šereta, u kog se očito bio izmetnuo tokom godina dok se nismo sastajali. Namah sam ohladneo, pa sam ćuteći saslušao njegove jetke opaske, koje bih inače, valjda, jedva bio dočekaao: kako su neki naši školski drugovi, ranije potpuno ravnodušni u političkim sudarima, najednom postali vatreni komunisti; kako i naš bivši profesor Lalicki, prišipetlja svih gimnazijskih direktora, vedri i oblači u novouspostavljenoj Komandi mesta; kako vlast, pored sveg propovedanja dobrovoljnosti, hoće da proglasi mobilizaciju naših godišta. Todorčić je ućutao tek kada mu je palo u oči koliko sam uzdržan, što je lako mogao da protumači kao neslaganje, i brzo se oprostio. Gledao sam ga kako se gubi, sitan i povijen, među svetinom; zavideo sam mu čežnjivo na pouzdanom opredeljenju i istovremeno se osećao oslobođen što ne moram više da ga trpim pored sebe.

Njegove reči su, međutim, živo odzvanjale u meni: prve su odslikavale novo stanje primenjeno na nas mlade. Pre svega, odmah sam zaželeo da vidim Lalickog; iskren razgovor sa njim učinio mi se kao jedinstveno srećno razrešenje: bio mi je nastavnik više godina, i to iz istorije i geografije, predmeta u kojima sam se odlikovao. Kako to na njega nisam ni na časak pomislio? Naravno, u metežu novih lica koja su preplavila grad, potpuno sam prenebregao ona znana, kao nespojiva sa nastalim promenama; Lalickog sam, i ne misleći na njega određeno, svrstao, kao i sve ljude iz svog dotadašnjeg života, u staro gvožđe, neupotrebljivo za moja nastojanja. Međutim, dok sam se ja kolebao tražeći mogućnosti za nove dodire, drugi su ih nalazili među već poznatima i

preko njih se uključivali u prevrat.

Smesta sam se uputio u gradsku kuću, na istom trgu preko puta, okićenu do zemlje dugim zastavama, koje je vetar kidao i mrsio. Odlučno sam se pribrao, ispravio, produžio korak, i nehotice prilagodavajući izgled ljudima među koje je trebalo prvi put da prodrem. Srce mi je užurbano kucalo dok sam uranjao pod starinske, znane arkade koje su zasvodavale ulazna vrata, sad zakrčena ljudstvom, uniformisanim i neuniformisanim, što je stalno izlazilo i ulazilo. U predvorju, koje je nekad (jednom sam dolazio ovamo, zbog nekog uverenja) bilo svečano tiho, tako da su, sećam se, moji koraci neprijatno oštro odzvanjali po njegovim rasklimanim pločicama - sada se nije moglo prići portirnici. Ljudi su se gurali, i usred stiske razgovarali lomatajući rukama; krupan brkat čovek, u čizmama i civilnom kaputu, stajao je raskoračen pred vratima jedne kancelarije i vikao nekom na kapiji iz sveg glasa neka dovede šest naoružanih ljudi. Bilo je to ono novo vreme čiji sam trag nekoliko dana uzalud sledio.

Lalickom su me sa portirnice uputili na sprat; zatekao sam ga u kancelariji otvorenih vrata kako žuri s nekim spisima od stola do ormana i nazad; njegova dežmekasta prilika s lavljom glavom bila je preodenuta u jahaće pantalone, čizme, i nekakvu sportsku jaknu, a i držanje i pokreti došli su mu žustriji i mlađi nego u školi. Neodlučan da li da ga oslovim s uvažavanjem kao bivšeg nastavnika, ili baš zato sa šaljivom prisnošću, počeo sam primedbom na promenu koju sam na njemu uočio. Saslušao ju je zadovoljno, pa raširio ruke kao da se pretvorno pravda. "Šta ćeš, brate, to je od žurbe i trke. Malo nas ima, uvek malo za ovaj ogromni posao koji moramo da obavimo!" I odmah mi je izređao svoje dužnosti: rukovodi srednjoškolskom nastavom u gradu - "a znaš li šta to znači danas, kad ovamo dolaze po svaku svesku i po svaku olovku" - uvežbava recitativni hor, predsednik je u upravi pozorišta, predaje na dva tečaja. Gledao sam ga zadivljen: on je našao svoje mesto; i potišteno zapažao, kroz otvorena vrata susednih kancelarija, druge, njemu slične ljude, koji su se, s tabacima u rukama, međusobno obasipali pitanjima, uzvicima, uputstvima. Osetio sam se sam i suvišan u toj vrevi ispunjenoj meni nepoznatim sadržajem; čežnjivo premetao u glavi reči Lalickog "uvek nas je malo"; i krišom već pogledao spisima pretrpane stolove, zamišljajući i sebe za jednim od njih, sebe drukčijeg no što sam bio u tom trenutku dok sam stajao neodlučno i neobrazloženo pred tim čovekom.

Lalicki, izgleda, nije znao kuda da me svrsta, i da prema tome odredi

svoje ophođenje. Prekinut u poslu, hodao je između stola i ormara ne odlažući spise, i jednako govorio o prosvetnim prilikama u gradu, očekujući u međuvremenu da ću se izjasniti zašto sam došao. Pošto je to izostalo, najzad se reši da me upita čime se bavim i gde sam bio za sve vreme dok se nismo vidali. S nelagodom, zamuckujući, morao sam priznati da se ne bavim ničim, a da za vreme okupacije takođe nisam ništa određeno činio. Tada je bacio na mene oštar ali već smiren pogled: bilo mi je jasno da me sad odlaže među one od kojih nema šta da očekuje no koji od njega nešto očekuju. Držanje mu je postalo nešto manje predusretljivo ali slobodnije i prisnije; rekao mi je da sednem za okrugli sto kraj zida i da pričekam dok ne posvršava poslove.

Proveo sam oko pola sata za tim stolom, licem u lice sa Lalickim, pušeći i posmatrajući. Udobno mesto i saznanje da je naš susret dobro počeo smirivali su me; mogao sam već prisebnije da ocenjujem kretanje oko sebe. Uočio sam da, osim Lalickog i nekoliko ljudi njegovih, zrelijih godina, po nadležstvu hita još mnogo više mladih, moga naraštaja; u jednom od njih prepoznao sam druga iz nižeg razreda, i mada se nismo znali lično, pozdravio sam se s njim klimanjem glave i osmehom. Postajalo mi je ujedno jasno da se u nadležstvu i ne radi tako oštro kako mi se u prvi mah bilo učinilo i kako je to Lalicki hteo da predstavi. I on se stalno nešto dogovarao, čas prelazeći u druge sobe, čas pozivajući k sebi saradnike, ali pred hrpu akata na stolu nije sedao; a i ostali su se povremeno okupljali na sredini soba i po kutovima gde nije bilo stolova, i u njihovim razgovorima hvatao sam, pored pitanja o rasporedu nekog tečaja ili škole, saopštenja sasvim lične prirode, o tome koga su poznanika gde sreli i kakve se priredbe tih dana pripremaju. Shvatio sam da ovo mesto, pored mogućnosti opredeljenja, znači ujedno i skrovit, prilično prijatan zaklon za mlade školovane ljude pred navalom sirove vojne sile; u isti mah pale su mi na pamet Todoriceve reči o skoroj mobilizaciji. Svi ovi ovde, pomislio sam, biće od te naredbe verovatno izuzeti, jer ih služba u Komandi mesta već svrstava u vojsku; dok ostali budu gacali po kaljavim putevima i izlagali živote opasnosti, oni će do kraja rata moći da ostanu tu, iskupljujući dug prema novoj vladavini špartanjem formulara i torokanjem. Moju čežnju da im se priključim, ovo otkriće je pretvorilo u neodložnu potrebu; srce je počelo opet da mi nestrpljivo kuca, a u misao su mi pojurile rečenice i obrti kojima ću svoju želju saopštiti Lalickom.

Da li je on moju nameru predosetio, nije mi se objasnilo. Kada je najzad obukao kaput - plavi zimski kaput što sam ga iz škole tako dobro znao - i pozvao

me da izađemo zajedno, nastavio je da se žali kako je pretrpan poslom, ponovo je naveo svoja zaduženja, a onda je najednom izgovorio da se primanje novih saradnika u Komandu vrlo teško odobrava, jer su svi sposobni ljudi potrebni na frontu. "Ovde se skupilo sve što je mlitavo i nesposobno", rekao je s gađenjem, zastavši za časak na bučnoj ulici, kamo smo u međuvremenu bili stigli. "Ovde još u svemu vlada malograđanski duh podmetanja i svaljivanja poslova na drugog. A u vojsci vlada divan duh, duh kolektivnog požrtvovanja. Vi mladi ste srećni: možete da učestvujete u njemu i da se prevaspitavate."

Osećao sam da je trenutak presudan: trebalo je da progovorim, da mu se suprotstavim. Ali kako? Da mu kažem da ne osećam potrebu da se žrtvujem, pogotovo ne da poginem; da se, u stvari, užasavam vojske; da me gorčinom ispunjava taj talas rodoljublja koji kukavičluk dugih godina hoće da potre razmećući se ciframa palih neprijateljskih glava? Svud oko nas ključao je svet što ga je Lalicki hvalio; on sam stalno se živo pozdravljao i zastajao sa uniformisanim ljudima, ostavljajući me da ga čekam na rubu trotoara, prekidajući mi misao i rečenice odgovora što sam ih u sebi pripremao. U jednom trenutku uspeo sam da istisnem samo toliko da bih, sa svojim sposobnostima, možda bio u stanju da poslužim na nekom drugom, pogodnijem mestu nego što je trupa, no Lalicki me je smesta prekinuo. "Samo je trupa ta", uzviknuo je, "u kojoj čovek danas može da nađe svoje mesto. Trupa je nosilac svega revolucionarnog, tamo su najbolji ljudi, i ja bezuslovno preporučujem svakom da u nju stupi." Na usnama mi je visilo pitanje zašto onda sam to ne učini, ali sam osećao koliko bi prekor bio nepodesan s obzirom na njegove godine i otežalo telo; sem toga, strahovao sam da bih grubom primedbom zauvek presekao tu jedinu pristupačnu vezu sa svetom u koji sam uzaludno pokušavao da se probijem.

Ova bojazan je bila, istina, izlišna, jer Lalickog nikad više nisam video. Razgovor nas je ubrzo doveo pred zgradu pozorišta, gde ga je čekala falanga poznanika, kojima je odmah prišao srdačno se pozdravljajući. Meni, međutim, koji sam bio zastao na metar-dva od njega, jednako se još nadajući da ćemo razgovor nastaviti, možda i uspešnije, dobacio je okrenuvši se neočekivano: "Učini kako sam ti rekao. I ne očajavaj, brate!" Nisam više imao volje da lovim njegovu blagonaklonost; brzo sam se udaljio, osećajući još u leđima radoznalo začuđene poglede. Ona poslednja rečenica, dokaz da me je prozreo, pekla me je. Došao sam odjednom sam sebi kukavan, šunjalo koje pokušava da se skriva u

mišju rupu, u času kada se većina ljudi bez razmišljanja žrtvuje. Osetio sam u trenutku potrebu da se javim prvoj komandi kao dobrovoljac, ne zato što sam promenio shvatanja, već da bih se osvetio Lalickom. U mašti sam već gledao sebe ovenčanog ratničkom slavom, pred kojom on postićeno spušta oči. Bila je to skoro odluka, ali bez smelosti; i ja sam, ne odričući je se, rešio da je odgodim.

IV

Među kućama koje stoje uz bok naše, zaklanjajući je od sunca, jedna pripada Petru Krčiji, gostioničaru. Kao ni sa ostalim susedima, sa Krčijom nismo održavali veze, sem što smo od njega, kroz cev sprovedenu ispod zida koji nas deli, dobijali vodu i za nju plaćali naknadu. Krčija je bio imućniji od nas; njegova dvospratnica, optočena pri dnu hrapavim sivim veštačkim kamenom, dizala se pored naše kuće kao mlad džin kraj potuljenog starca; pa ipak smo ga smatrali nižim od sebe na društvenoj lestvici, jer je u odnosu na nas bio skorojević: došao u grad odnekud iz planine kao kasapski kalfa, tu se bogato oženio ružnom devojkom, uz to prevario neke zajmodavce u vreme inflacije, stekao kuću i u njoj otvorio gostionicu.

Ratni talas nas je, međutim, zbližio; bio je to čas kada je svako u gradu tražio dodira sa ljudima, samo da bi saznao što novo ili detaljnije. Krčijina kuća nije bila onako nabusito zatvorena kao naša; već i sam gostionični natpis na fasadi privlačio je pažnju vojske; u nekoliko soba s posebnim ulazom, koje su ranije bile iznajmljivane za prenočište, smešteni su oficiri. Sam gazda je, pak, tih dana proživljavao neku vrstu preporoda svog gorštačkog, narodoljubivog bića; gostio je oficire u sobama, slao kćeri u kasarne s ponudama boricima, i svud po okolini prepričavao zgode i razgovore iz tih susreta. Sigurno ne kao poslednje, ovo je bio način da se korisno uključi u poredak.

Posle jednog kratkog razgovora oko naplate za vodu, koju smo određivali zajedničkim pregledom brojila ugrađenog u dnu zida, Krčija nas je pozvao u posetu, na viđenje sa jednim svojim stanarem, oficirima, "krasnim čovekom", kako ga je sam okarakterisao, koji ume da priča mnogo zanimljivih stvari o svom boravku u partizanima. Kada smo se rastali, otac je podsmešljivo razvukao usne na račun Krčijinog poziva, a ja sam ćutao; pa ipak smo nekako iznebuha odlučili da se odazovemo. Po sebi se razumelo da mati, koju takvi razgovori nisu zanimali, neće ići sa nama.

Bilo je poslepodne, skoro več, kada smo otac i ja zakucali na vrata Krčijinog stana na prvom spratu, gde je sa domaćima u trpezariji već sedeo i gost, časteći se vinom i kolačima koji su stajali na poslužavniku. Bio je to više plav nego smeđ čovek, ne baš visok ali vrlo temeljan, sa širokim četvrtastim licem četrdesetogodišnjaka, koje je, u poređenju sa onima koja smo tih dana već navikli da gledamo u uniformi, izgledalo skoro začudno zrelo. Oficir je očigledno bio obavešten da ćemo doći, jer nije pokazao ni truni iznenađenja ustajući da se s nama rukuje. Kada je pak Krčija, posle prvih reči predstavljanja, koje su pale uz nalivanje čaša i paljenje cigareta, rekao, potapšavši gosta u znak ohrabrenja po ramenu: "E sad, druže, pričaj ovim našim komšijama šta si sve doživeo", oficir se, istina, malo zamoreno-podrugljivo nasmešio, ali je onda, odgovarajući najpre na pitanja odakle je i šta je, polako sam od sebe raspleo svoju istoriju.

Bila je to prva ratna sudbina koju sam tako izbliza saznavao, jer mada su se slične, a valjda i teže i složenije, odigravale i u našem gradu, i to sa nama poznatim, pa i prisnim ljudima, one se nisu mogle pratiti u celom toku: behu to nagli, zaprepašćujući događaji čiji nam je ishod ostao nepoznat, zastrt hapšenjem, streljanjem u potaji, ili begom bez povratka. Oficir je, međutim, bio živi svedok i izvorni pripovedač celog jednog, sopstvenog, ciklusa patnji, koji se - bilo je to skoro neverovatno - završavao tu, u našem prisustvu, u Krčijinoj trpezariji, uz čašu vina.

Do rata je on bio električar u jednom malom slavonskom gradu; kao dobro plaćen majstor i uz to neženja, veseljak, nije se brinuo za politiku. No, kada je po okupaciji u Hrvatskoj počelo proganjanje i ubijanje Srba, odlučio je da prebегne u Srbiju. Raspitivao se o mogućnostima za to među ljudima u koje je mogao imati poverenja, ali pre nego što je uspeo da stvori neku sigurniju vezu, dočekala ga je jednog dana gazdarica sa vešću da su ga tražila dva naoružana čoveka. Na to je on smesta, ne obavestivši nikoga, seo na voz i, začudo bez prepreka, stigao u Zemun. Tu, na novoj granici, straže su bile veoma stroge, te se danima motao po gradu, neprijavljen, noćivajući u nekoj sumnjivoj krčmi i trošeći malu gotovinu. Najzad je morao da se poveri jednom kelneru krčme, koji mu se učinio pouzdan; iste noći bio je uhapšen.

Na policiji su ga tukli tražeći da prizna da je hteo da beži u partizane. On je odbijao optužbu, ali je na jednom saslušanju, ne moguci da izdrži dalje batinanje i pobojavši se da će ovog puta svisnuti, dao lažno priznanje koje su od

njega tražili. Tada su ga, vezanog sa još stotinak ljudi, u jednom maršu od sedam dana i noći, tokom kog je polovina iznurenih uhapšenika pobijena, odveli u logor. Onde je čudom od izdržljivosti ostao živ sedam meseci; najzad se sa grupom smelih logoraša-očajnika odlučio da beži. Kada su ih jednog dana izveli na Savu, da podignu barake za zatvorenike koje je trebalo da ovamo doteraju i streljaju, da bi ih odmah mogli pobacati u vodu, otrgao se, na dati znak, zajedno sa svojim drugovima, i pobjegao, uz obalu, u šiblje.

Srećom, našao je gust zaklon; celoga dana slušao je, do prsa u vodi, i gledao kroz granje vrbe kako stražari hvataju i na licu mesta kolju njegove drugove u bekstvu; u toku noći, iscrpljen i izbezumljen, uz to slab plivač, ipak se odlučio da prepliva Savu, po cenu skoro sigurne smrti. Pothvat mu je uspeo; dva dana i dve noći krio se potom bez hrane na desnoj obali reke i neverovatno srećnim slučajem naišao na partizane. Sa njima je zatim učestvovao u mnogim borbama; prešao ponovo u Slavoniju, gde je saznao da su mu otac, mati i sestra ubijeni zbog njegovog bekstva; bio je dvaput ranjen i tek nedavno, pred dolazak u naš grad, zahvaljujući struci i novim potrebama vojske, dodeljen jednoj višoj komandi za vezu, gde je najzad imao izgleda da rat prebrodi živ.

Slušao sam ovu istoriju sav zažaren, izjednačujući se već posle prvih reči sa njenim junakom, zamišljajući s jezikom sebe izloženog ovim obrtima. Kada sam polazio Krčiji, ja sam, kao i otac, verovao da idem da zadovoljim radoznalost; tema se, međutim, i suviše poklapala sa mojom sopstvenom mogućnom sudbinom, koju sam pripremao odlučujući se da dobrovoljno stupim u vojsku. Sada sam tek video kakav je to vrtlog strahota u koji se umalo nisam bacio; u isti mah ovo se saznanje spojilo, nasilno, skoro b.olno, sa jednim ranijim, koje sam, u zaokupljenosti sobom, skoro zaboravio. Kada sam odlazio, ošamućen, niz zamračene stepenice iz Krčijine kuće, taj neočekivani spoj starog i svežeg panično me je obuzeo.

V

Staro je sezalo u predratna vremena, kada sam, kao sedmoškolac, prolazio kroz prva odrasla muška iskustva. U njihovom središtu stajala je tada Stanislava, takođe sedmoškolka, devojka moga razrednog druga i vršnjaka Đurice. Kakva je podmuklost, Stanislavu i mene, tako mlade, navela i osposobila da iza leđa njenog dečka vodimo ljubav, to je teško reći; izvesno je da smo to činili složno i

uz malo prethodnog dogovaranja ili naknadnog objašnjenja.

Upoznao sam se sa njom u školi igranja, kuda Đurica, kao oduševljen mlad komunista, uvek zauzet političkim poslovima u školi i van nje, a valjda i iz prezira prema lakim zabavama, nije dolazio; međutim, sastavila nas je upravo obostrana povezanost sa njim, a razgovor o njemu nas je učinio od prvog trenutka prisnim i slobodnim u međusobnom ophođenju. Stanislava me je iz večeri u večje učila figurama tada novih igara, koje naš bigotni stari učitelj igranja nije priznavao; one su se mogle uvežbavati samo odvojeno od ostalih polaznika, koji su se poslušno kretali naučenim, glatkim i učtivim koracima; uz zvuke iste muzike mi smo izvodili svoje složene figure na balkonu dvorane, kuda smo se uvlačili krišom, zavojitim drvenim stepenicama. Nove igre nalagale su tesno pripajanje partnera jednog uz drugo; naše nedozvoljeno izdvajanje gonilo nas je u uglove balkona kuda pogledi nisu mogli dopreti; a na balkonu je i inače bilo toplo i mračno. Posle takvih časova provedenih u sparnom zagrljaju nije se moglo misliti na odlazak kući; bila je kasna jesen, kišna ali blaga, ulice pune odsjaja i dubine, i mi smo njima dugo šetali i neobuzdano mnogo govorili, a na kraju se, u njihovim kapijama, i ljubili.

Razume se da sam prema Đurici osećao grižu savesti, iako me je Stanislava, kad bih to spomenuo, uveravala da je Đurica za nju samo drug; "kao prema muškarcu" ne oseća za njega ništa. Nelagodnost me je ipak iz dana u dan obuzimala sve više; zamišljao samo onaj sve bliži čas kada će Đurica otkriti moju podlu igru i pozvati me na odgovornost. Da bih to sprečio, ili bar odložio, ja sam mu se sve više približavao, izigravajući velikog prijatelja, i uspeo u tome do te mere da je počeo da mi se poverava. Bio je sav zaokupljen politikom, na fanatičan i mnogorek način, koji je, u stvari, odudarao od njegovog lica sa izrazito mekim crtama i izbuljenim, kao kratkovidim žutosmeđim očima neodređena pogleda; na povracima iz škole, koji bi se odužili satima, tumačio mi je, gužvajući vrhove svojih crnih uvojaka nad čelom, kao za sebe, načela jednog pravednijeg društvenog uređenja, a ja sam mu u svemu povlađivao. Najzad me je jednog dana, pri rastanku posle razgovora, naprečac i skoro zbunjeno obavestio da će se kod jednog njegovog prijatelja održati sastanak gde će se raspravljati o stvarima koje i mene zanimaju, i pozvao me da ga onamo pratim. Nisam imao izgovora, a ni razloga, da ga odbijem; istoga dana došao je po mene u ugovoreni čas, i ćuteći zamišljeno gotovo celim putem, poveo me u jednu nepoznatu kuću.

Ali oni koje sam onde zatekao - u posebnoj zgradici u dvorištu, koja je sudeći po zidanom štednjaku sa kotlom, po paru nogara i koritu prislonjenom uza zid, služila kao veš-kuhinja - oni tamo okupljeni bili su mi svi poznati, barem iz viđenja. Bili su to mladići, njih petorica, svi mahom stariji od mene, đaci ili bivši đaci koje sam zapažao u školi ili na našim magistralama kretanja kroz grad, ali od one vrste neumerenih i upadljivih koje sam izbegavao. Za jednog od njih znao sam da ga zovu "Tagora"; imao je veliku glavu i još veću, ravnu i rastresitu kosu; išao je uvek pohaban, izlizanih potpetica na nečišćenim cipelama; noseći torbu nakrivo bezoblično pretrpanu knjigama, često je u drugoj ruci držao rasklopljenu knjigu i u hodu čitao. I ostali su bili ako ne tako osobeni, ono ipak upadljivi: jaki, bučni, lišeni one mahom licemerne smernosti kojom smo se mi đaci razlikovali u masi dečaka u gradu.

Đurica je među njima odudarao; ubrzo sam primetio da ga i oni izdvajaju, na jedan malo podsmešljiv način, obraćajući mu se sa "profesore" i prekidajući njegova preduga izlaganja kao nepotrebna mudrovanja. Valjda zbog toga, a i usled Đuričine neumešnosti ili nebrige da me novim poznanicima približi, ja sam, kao njegov ćutljivi pratilac, takođe od prvog časa stajao izdvojen; nisu me ništa pitali, nisu mi se obraćali, ponašali su se kao da me onde nema. Tek što smo se okupili, najstariji među njima, koji je već bio student, izvukao je jednu iskrzanu knjigu bez korica - bio je to, kako sam mnogo docnije zaključio, udžbenik dijalektičkog materijalizma - i presavivši je na strani označenoj ceduljom, počeo iz nje da čita, pasus po pasus, tražeći potom da se pređeno ponovi i obrazloži prostijim izrazima svakodnevnog govora. Mene je pri tom jednostavnom načinu ispitivanja izostavljao.

Čitanje je trajalo približno jedan, vrlo zamoran sat; imao sam utisak da ga svi podnose nerado, mada bez opiranja, kao da je uverenje u ono što slušaju već izlizano mnogim ponavljanjem. No kada je student ustao i zaklopio knjigu, namah se držanje prisutnih izmenilo. Poskakali su sa sedišta improvizovanih na sanducima i spojnicama nogara, zapalili nove cigarete, okupili se pred nenaloženim štednjakom i počeli živo, prekidajući jedni druge, da govore. Govorili su o filmovima koje su gledali i knjigama koje su čitali; filmovi su gotovo odreda bili sovjetski, koji su se te godine kod nas počeli prikazivati, a knjige izdanja biblioteke koja je štampala prevode svetskih levičarskih romana; i u jedno i u drugo uplitali su komentare o prosečnim pustolovnim filmovima i knjigama.

Tema mi je, dakle bila sasvim bliska, ali ne i ugao iz koga su joj pristupali. Dok sam ja iste te knjige čitao i filmove gledao zaneseno, približavajući njihovim zapletima sopstvena maštava priželjkivanja, oni su se sećali sve samih borbenih tirada i scena najgrubljih sukoba i fizičkih obračunavanja, gurkajući se i dobacujući jedni drugima: "a sećaš se onog krošea", "šta veliš, da je nama onakva pucaljka!" - sa tolikom žestinom i očitom sirovom željom da ih ponove u sukobima sa svojim političkim protivnicima da im gurkanje umalo nije prešlo u međusobnu tuču.

S mučnim osećanjem da sam pokraden i pogažen u najintimnijim sanjarijama, s gađenjem prema tim grubostima, pa i sa stvarnim strahom da bi one, u nekom nerazumnom obrtu, mogle i mene da uključe kao predmet, čekao sam da od Đurice dobijem znak za odlazak, dok je on, naprotiv, jednako pokušavao da nadviče drugove nastavljajući misaona razmatranja. Mrzeo sam ga u tom času zbog njegove smešne zaslepljenosti, mrzeo sebe što sam beskičmenjački popustio pozivu; mrzeo bezmalo i Stanislavu, kao uzročnika nelagodnoga doživljaja. Kada smo najzad krenuli, i Đurica na ulici ponovo počeo da teoretiše, dočekao sam ga bezvoljnim ćutanjem; jedino što sam u tom času želeo bilo je da se od njega odvojim, da njega i njegovo društvo zaboravim, da mu se više ne vratim.

To, međutim, nisam mogao ostvariti, jer je Đurica nastavio da me poziva na razgovore i na sastanak u veš-kuhinji, a razlog da mu se potčinjavam i dalje je postojao, - sa Stanislavom, razume se, nisam raskinuo. Sem toga sam osećao, a da mi to ni on ni iko drugi nije izričito rekao, da sam se sastančenjem upleo u nešto tajno, nedopušteno, što se ne da jednostavno po ličnoj ćudi stresti i poreći; ali sam zato celim nagonom, sad već pateći zbog lažne uloge koju sam sebi nametnuo, stremio ka nekom odlučnom, odsečnom razlazu, do koga mi put, istina, nije bio jasan, no čije sam etape vesto prelazio redom kako su ih prilike donosile.

Jednim zamahom gadljivog razočaranja u povod koji nas je spojio, odvojio sam u sebi od tog povoda Stanislavu, i uskoro je zatim, zapaljenu i oblapornu, odveo u iznajmljeni stan školskoga druga sa sela, koji mi je za to veče i sledećih nekoliko večeri predavao ključeve. Istoga časa nestalo je iz mene, u trijumfu posedovahja, svakog traga griže savesti prema Đurici; ostala je samo hladna, promišljena potreba da se ljubavni odnos sa njegovom devojkom održi u tajnosti, iz prostog razloga da bi mogao da se nesmetano nastavi. Šetnje

sa Đuricom i sastanke na koje me je vodio podnosio sam od tada kao dužnost, proređujući ih koliko god sam mogao, ali neupadljivo, izgovarajući se učenjem i stvarajući tako utisak čoveka koji je i suviše sebično svoj a da bi bio upotrebljiv za kolektivnu žrtvu, ali s druge strane nije ni po čem vredan podozrenja.

Na sastancima, pak, među svojim novim poznanicima, sedeo sam i dalje tupo i nemo, slušajući već sa ledenom, odbrambenom ravnodušnošću i njihova prepričavanja štiva i one burne izlive koji su im sledili, napregnut i zabrinut samo zbog jedne stvari: na koji ću način, i kad, bezbolno i bezopasno, moći s njima konačno da raskinem.

Za ovo su se najzad, posle tri-četiri meseca, postarale spoljne, van mene date okolnosti. Izbio je rat i iseckao Jugoslaviju, povukavši jednu od granica okupacije baš po koritu Dunava pokraj Novog Sada. Đuričina porodica, koja je poreklom bila iz Srbije, morala je, silom jedne od prvih okupatorovih naredaba, otići preko nove granice, bez oprostaja, u roku od četrdeset osam sati; istih dana i Stanislava je otputovala u svoj Bečej roditeljima, ostavivši kod tetke gde je u Novom Sadu stanovala oproštajno pismo za mene, u kome je obećavala da me neće zaboraviti, ali mi se docnije nikad nije javljala. Sa Tagorom i ostalima, srećno lišen Đuričine posredničke uloge, nisam se više viđao; oni su, dočuo sam mnogo docnije, pošto je prepričavanje i do mene doprlo, izveli jedan od najsmelijih, istina bezuspešnih, poduhvata prvih dana okupacije: privukli su se noću jednom nemačkom šlepu natovarenom municijom s namerom da ga zapale, i tu su bili, u borbi prsa u prsa, pobijeni. Odneo ih je kovitlac, ostavivši na njihovom mestu prazninu, koja me je, kada bih je prizvao u svest, ispunjavala setom. No ni ona nije mogla da bude sasvim istinita, jer se spotala o toliko nepoznate pojedinosti, koje su, kao tajnu, odneli sa sobom u propast, da ih svest gotovo i nije mogla obuhvatiti. Stvarnije od sete bilo je olakšanje pri poređenju njihove i moje sopstvene sudbine; jeza zamišljanja kako bih i ja, da sam se do kraja držao s njima, postao žrtva rata, potonula u bezimeni ambis i iščezla iz prisustva ljudi, kao što su oni iščezli iz moga.

Ali sada, četiri godine docnije, pričanjem partizanskog oficira, Tagora i društvo su se najedanput vratili. Nije u pitanju bila nikakva sličnost, barem ne spoljna: ovo ovde bio je jednostavan čovek koga je u rat odnelo moranje, a ono vatreni mladići koji su tako reći svojevolejno srljali u tuču i smrt. Ali su tuča i smrt bili isti: u obrtima oficirevog pričanja, u načinu na koji je sredstva nasilja nazivao njihovim pravim imenom, u onom slavljenju puške i pesnice i u

neosetljivosti sa kojom je opisivao udaranje puške i pesnice u one koje je mrzeo - sve se tu, u stvari, po nečem dubljem nego što je samo sličnost, slagalo sa nekadašnjim utakmicama reči na završecima sastanaka. Bio je to isti svet - svet fizičkog obračuna i sumnjom nepomućenog prihvatanja takvog obračuna za postizanje ciljeva. I, shvatio sam odjednom, taj svet je pobedio; pobedili su oni čiji sam paćenički odlazak snishodljivo setno ispratio, a zatim prepustio zaboravu.

VI

Moju potragu za vezama prekinuo je i učinio suvišnom susret sa razrednim kolegom Nastićem: jednog dana ugledao sam ga na ulici, tankovijastog i lakonogog, kako mi dolazi u susret zajedno sa crnomanjastim, kao motka uspravnim mladićem zvanim Krle, članom džez-družine.

Susret je bio srećan da već srećniji ne bi mogao biti: za Nastića me je u školi vezivalo upravo ono što mi je, u tom času i primenjeno na trenutne prilike, bilo najviše potrebno. Tada, u školi, to je bio prezir prema propisima nastave, pred kojima su manje samosvesni dečaci metanisali ili bar strepeli; Nastić i ja shvatali smo svoje obaveze olako, pouzdajući se u pamćenje i oštroumnost; sa teških i opasnih časova bežali smo bez premišljanja u okolinu grada, a ako bi došlo do odgovornosti ili provere, pomagali smo jedan drugom ili podnosili poraz s nipodaštavajućim bezbrižnim smeškom.

Razdvajale su nas, istina, osnovne naklonosti: mene je moja vukla knjigama, nad kojima se moglo sanjariti jedino nasamo; on je, opet, bio toliko muzikalan da je na svakom instrumentu, čim bi ga dohvatio, umeo da odsvira bilo koju od onih pesmica i šlagerčića što su nas u pubertetu toliko oduševljavali, pa je oko sebe, hteo ili ne, uvek imao krug požrtvovanih obožavalaca. Ja, koji sam takođe nešto malo umeo da baratam harmonikom, ali bez pravog dara, jer sam samo podnosio skupe časove kod nastavnika koje je sujetno ugovarala moja majka, odbijao sam, iz ponosa, Nastićeve pozive da se uključim u tabor muzike gde bih predstavljao snagu trećeg reda; čim bi njega razred zaokupio da svira, vesto sam se i neupadljivo povlačio. Ali bi zato već pri sledećem susretu među nama opet blesnuo stari sklad, i mi bismo se željno raspričali o dragom nam omalovažavanju prihvaćenih društvenih pravila, kao da smo tek tako, udvoje, u stanju i snazi da u njemu potpuno uživamo.

Tako je bilo i u ovoj prilici: već posle prvih reči zaplovili smo u prijatnu omamu bezbrižnosti, koja je i na moj mučni položaj navukla presvlaku dopadljivih boja. Ja, istina, nisam prećutao, kada se povelala reč o mom kretanju, da nemam nikakvog posla, već da naprosto švrljam po gradu tražeći bilo kakvo odgovarajuće mesto, ali to tada više nije bila žalba izopštenika, nego uzgredno objašnjenje čoveka zadovoljnog slobodom; kada mi je pak Nastić zauzvrat odao da je sa njim i sa Krletom slično i pozvao me da im se priključim, pristao sam bez žurbe ali spremno, kao neko ko posle lutanja naiđe na znano i voljeno utočište.

Inače, neobaveznost sa kojom smo ocenili svoj položaj bila je, i pored zamaha u njenom isticanju, lažna ne samo sa moje strane, koji sam lagao u svoju korist, nego i sa Nastićeve i Krletove, koji su, da ne bi bili manje zanimljivi, lagali na svoju štetu; u stvari, kako sam odmah zatim saznao, oni su već bili napola uključeni u Propagandno odeljenje štaba treće armije, koje je, da bi vojsci osiguralo zabavu uz kulturno uzdizanje, želelo da osnuje tamburaški orkestar. Dok su pripreme oko stvaranja orkestra trajale, njima su poveravani mali uzgredni zadaci, pa su tako i sad imali nalog da potraže i prenesu, iz napuštene zgrade nemačke tajne policije, jedan radio-aparat, za potrebe Propagandnog. Laž je, međutim, začinjena Nastićevim smehom, ispadala samo polovična, i pošto nas je izjednačavala, bila je obostrano rado prihvaćena, pa smo svom novom, sad već zajedničkom cilju pošli kao nekad u bekstva sa teških časova, ispunjeni osećanjem obesne nebrige.

Zgradu bivše nemačke tajne policije, prizemnu građansku kuću u jednoj zabačenoj tihoj ulici, našli smo tek po adresi koju je Nastić imao zapisanu; sami za nju nismo znali, jer smo se i on i ja, a očito i Krle, za sve vreme rata držali po strani od svakog ustaničkog posla; ali smo zato sebi dozvolili nekoliko šala na račun solunaških izmišljanja naših sugrađana, čiji smo, već za ovih nekoliko dana posle oslobođenja, bili svedoci. Kada smo ušli u predsoblje zgrade, Nastić mi je ovlaš, s turomnim mrštenjem ispod koga sam samo ja nazreo mangupski osmeh, dobacio: "Sećaš li se kad su nas ovde prebijali?" i vojnik koji je onde sedeo s puškom među kolenima - seljačić u polucivilu, sigurno tek mobilisan - skočio nam je u susret pun poverljivog strahopoštovanja. Ta uspela obmana toliko nas je razdragala da smo u toku cele posete nastavili da se ponašamo kao iskusni paćenici, a ja se osmelio da se odvojim od ostalih i da pustim maha svojoj radoznalosti.

Tri sobe što sam ih podvrgao pregledu behu u potpunom neredu: ormani i pisaći stolovi pomereni, fioke i rafovi ispražnjeni i njihov sadržaj rasut po podu; žurno sam, s nekom vrstom slatke jeze, počeo po tom kršu da preturam. No, na podu su ležale sve same nemačke brošure, pomešane s čistom kancelarijskom hartijom: Nemci su, bez sumnje, pre evakuacije spalili sve što bi moglo da zanima neprijatelja. Najzad sam, u svežnju hartija koji je visio preko ruba donje fioke jednog pisaćeg stola, naišao na hrpicu glatkih kartonskih površina jednake veličine. Kada sam ih okrenuo, imao sam pred sobom, uzbuđen, kolekciju fotografija sve samih nagih i polunagih mladih žena u izazovnim položajima. Brzo sam ih, čučnuvši, pregledao, nijednu nisam poznavao; bile su to, zaključio sam, žene ko zna odakle, možda čak samo fotografski modeli, čije su snimke umnožavali i prodavali svud, pa i kod nas u gradu ispod tezge u određenim kafanama. Ali njihov prizor na podu napuštene kuće koja je koliko juče bila mučionica i polazno mesto za uništavanje ljudi, u toj gluvoj prostoriji kuda su samo prigušeno dopirali šumovi prepodnevne ulice i glasovi Nastića, Krleta i vojnika iz udaljene sobe - taj prizor me je ispunio gustom parom tajanstva. Preda mnom se otvarao nov vid rata: metež i razaranje; neprekidno rasturanje dojučerašnjih strogo čuvanih vrednosti; smenjivanje pobeda i poraza, pri čemu snaga što nadjača zadobija plen, u koji spadaju i ovakve žene, svakako ne samo na fotografijama. Znao sam da sam sićušno lelujavao zrnice na vetru meni tuđe sile; ali je i ta sila srljala napred kroz neprekidni kaos razaranja, predodređena, kao i mi svi, činilo se u tom trenutku, da mu podleže, grabeći ipak sa njegovog dna trenutke jakih uzbuđenja. Učinilo mi se odjednom da su moja turobnost i prevelika ozbiljnost preterane: ulazio sam naprosto u avanturu - tako je jedino trebalo shvatiti ove lude dane.

Radio-aparat je bio velik i luksuzan, čitav mali politiran orman koji smo morali da nosimo sva trojica, smenjujući se; jedan bi išao napred opominjući prolaznike da se sklone, i kad god bi došao red na mene, utvrđivao sam s ponosom kako se ona ustremljena gomila, koja se inače sa mnom bezobzirno sudarala, sad poslušno rastavlja ispred dragocenog neobičnog tovara koji je najrečitije govorio i o našoj važnosti. S nesustalim poletom preneli smo svoj plen, kroz ceo grad, preko centra, u drugi njegov udaljeni deo, u ispražnjenu, tesnu, dvospratnicu bivšeg hotela "Grand", gde je sada bilo smešteno Propagandno odeljenje štaba armije. Vojnik pred portalom klimnuo je glavom na propusnicu koju je Nastić bio pokazao, i ja sam, s teretom na rukama, ušao

pravo u jednu od najviših vojnih ustanova grada, kao izvršitelj njene volje.

VII

Polet, i ono vidovnjačko uzbuđenje što sam ga doživeo preturajući po slikama nagih žena na podu napuštene nemačke tajne policije, držali su me još jedno vreme; uostalom, prizor pred koji sam dospeo u Propagandnom mogao je tu čudnu mešavinu osećanja propasti i bezgranične pustolovine samo da pothranjuje. I u Propagandnom su, naime, vladali napuštenost i nered, samo u obrnutom smislu, pošto se ono upravo okupljalo i sređivalo; ta razlika, međutim, nije bila uočljiva na prvi pogled. Po predvorju dole i po hodnicima oba hotelska sprata ležali su delovi nameštaja i sanduci s knjigama i spisima; mnoštvo mladih ljudi prenosilo ih je tamo--amo podstičući jedni druge nestrpljivim uzvicima; kroz otvorena vrata nanizanih soba, zatrpanih još nesastavljenim gvozdenim krevetima, videle su se grupe na istom poslu: naša trojka s radio-ormanom celu je tu zbrku još jednom uskovitlala a zatim zgusnula u obruč razuzdane radoznalosti.

Teret smo preneli u gotovo prazno odeljenje drugog sprata koje nam je pokazao krupni, kosmati ekonom, i smestili ga na sto što su ga u trku dovukle dve devojke; jedna od njih, kasnije sam saznao njeno ime, Mara, odmah je zatražila, stiskajući šake od uzbuđenja, da se radio uključi. Utom su nas već okružili ostali, sve sami mladići i devojke zasukanih rukava na surim engleskim košuljama, zajapureni od rada, koji su ipak bez predomišljanja napustili da bi mogli slobodno da se dive raskošnoj tvorevini. Deo njihovog divljenja prelazio je i na nas; zapitkivali su Nastića i Krleta kako su uspeli da se domognu tako retkog plena; pogledi su im zahvatali i mene, s nedoumicom i priznanjem koji su me nadimali ponosom.

Uskoro im je oduševljenje za aparat splasnulo; pošto su se uverili, obrćući na njemu nemilice dugmeta, da on, kraj svega svog pompeznog izgleda, daje samo nešto zvonkiji glas i veći izbor stanica od onih koji su im dotle bivali pristupačni, počeli su da nas napuštaju i da se vraćaju svojim poslovima. Već smo stajali opasno sami: po praznini u stomaku osećao sam da se približava podne i sa strahom pomišljao na skorašnji čas kada ćemo se udaljiti, izaći na ulicu i razići se, da prekinemo neodređene nade koje su mi bile neočekivano ponuđene.

Srećom je tu još bila Mara; lišena zadovoljstva jednog kolektivnog oduševljenja, potražila je mogućnost za drugo: saletela je Nastića da joj svira, i pošto je ovaj, nećakajući se koketno, odbijao, uhvatila ga je za rukav i počela da vuče u pravcu stepeništa. Scena je za mene bila mučna: ushićeno navaljivanje devojke, čija su mi puna bedra i živahno rumeno lice već bili pali u oči, i njegovo olako odbijanje prisnosti koju bih ja oberučke prihvatio; ali me je i od toga više vređala Nastićeva nebriga za mene: kao da nije bio svestan ni da sam tu, a kamoli da se trudio da naš boravak produži sve dotle dok i ja u ovo širokogrudno društvo ne budem uključen onako pouzdano kao on. Bili su to trenuci slični onima koji su me u školi, nekad, navodili da ga napustim i prepustim obožavaocima, a sam da se gordo povučem među knjige i u maštu. No, sada sam osećao da je ovo moja šansa; nasuprot svome otporu, morao sam da navijam za Maru, a kada je ona najzad pobedila, i Nastić, sa tobož očajničkim mirenjem, pošao da ispuni njenu želju, krenuo sam i ja za grupom onih koji su takode sačekali ishod, kako bih bio svedok još jednog uzašašća moga prijatelja.

Spustili smo se u prizemlje, gde je iza predvorja, u ranijoj kafanskoj prostoriji, bila uređena trpezarija, pa smo se između redova zastrtih stolova probili do ugla s podijumom i klavirom. Tu su devojke odmah posadile Nastića, posklanjale obližnje stolove i stale da naručuju pesme i da plešu. Ja sam, dabome, mogao da im se priključim: bilo ih je četiri, a dva mladića što su sišla s nama vratila su se posle prve igre; ali sam bio i suviše pritisnut nasiljem koje sam izvršio nad sobom time što sam ostao, protivno svojoj prirodi, kao Nastićev prirepak. Jedini mi je izlaz bio da glumim da sam ravnodušan: stao sam kraj klavira oslonjen na njegova hladna i ravna leđa i posmatrao s tobož nadmoćnim zanimanjem igru, koju su devojke, najpre dve po dve a onda pridobivši i Krleta, sve zanesenije izvodile. A u stvari sam u sebi jednako odbrojavao, preko taktova svirke, trenutke koji su odlagali odlazak i održavali mogućnost nekog obrta koji bi tu prenapetost rešio.

Na koji način - to nisam umeo ni u želji da odredim; vreme je proricalo u darmaru okretanja i zveckanja dirki; trgao sam se iznenađen kada je obrt stvarno nastupio. Doneo ga je mlad plavook čovek u kratkom kožnom kaputu, koji je banuo među nas s veselim držanjem gospodara, i pošto je Nastić prestao da svira, prišao pozdravljajući ga jakim hrapavim basom. Devojke su se raspršile, u polušaljivoj panici; on ih je ispratio isto tako polušaljivim negođujućim pogledom; zatim se okrenuo nama trojici i zaustavivši pogled neočekivano

odmah na meni, zapitao: "Takode vaš?" Mogao sam samo da se ispravim, onde kraj klavira, zbunjen što je otrpe prozreo moju i samom sebi jedva priznatu želju, spreman da odmahnem glavom. Ali sam tada, posle trenutne stanke, začuo mirni, bezbrižni Nastićev glas: "Takode naš", i zaključak hrapavog basa: "Onde idemo svi u moju kancelariju." Mahnuo je rukom podstičući nas, obrnuo se i živo krenuo iz trpezarije; Nastić je spustio poklopac na dirke, i mi smo se uputili za njim, jedan po jedan, teško ga sustižući.

Scena koja se posle toga odigrala sadržala je zgusnut zbir svih mojih iskustava poslednjih dana. Toga čoveka, što se pocupkujući gipko peo pred nama stepenicama, a zatim se u svojoj sobi sa starinskim pisaćim stolom i stolicom kao jedinim na-meštajem zavalio na sedištu, ostavljajući nas da stojimo - toga čoveka ja sam mrzeo: oličavao je po-bedničku silu koja može, hladno rasuđujući, da bira koga će od nas, beznačajnih saputnika rata, da uzme, a koga da odbaci; istovremeno sam ga i ponizno voleo, jer je u prvom trenutku susreta ispoljio poverenje, naturajući sam laž koja me je uvodila u njegov tabor. Sličnim protivrečnim osećanjima obuhvatao sam i Nastića i Krleta, u čijim se rukama sada nalazila moja sudbina; s požudnom zavišću pratio sam slobodu ophođenja, koju je njima omogućavalo saznanje da su potrebni, a s jedom njihovu drskost, koja je na mahove pretila da izazove raskid.

Pošto je prenošenje radija bilo samo ovlaš spomenuto, razvila se prepirka oko orkestra, dakle i moje sudbine sad. Nastić se žalio na teškoće da se nađu svirači: poznanici koje poziva da mu se pridruže ne uzimaju ga ozbiljno, jer ni njegov sopstveni položaj još nije sređen: niti je uspeo da ga pisar štaba unese u spisak osoblja niti je od ekonoma dobio uniformu. Isto mu je tako teško doći do instrumenata: u vojnom magacinu, kuda je prenet inventar odbegloga trgovca muzikalijama, dočekali su ga s podsmehom, tvrdeći da za robu već postoje druga naređenja. Sve je to Nastić rekao odrešito, predviđajući moguć neuspeh, a ne pominjući ni rečju moje pristupanje orkestru kao pozitivnu protivstavku, tako da sam stalno očekivao da će se čovek u kožnom kaputu na nju pozvati i prisiliti Nastića da otkrije koliko malo koristi od mene očekuje. Čovek ga je, međutim, slušao u dobrom raspoloženju, odmahujući glavom pri pomenu nedotupavnih vojnih činovnika i smejući se, neočekivanim promuklim prolomima, na račun šaljivih zgoda koje su se s Nastićem tokom pregovora zbivale i koje on nije propustio da uplete u izveštaj. Onda je, isto tako mimo očekivanja, pravo iz smeha, stao da uverava: kako je celo osoblje štaba zauzeto pripremanjem

pokreta za borbenim jedinicama koje na frontu napreduju, pa je zbog toga administracija u zastoju, i pozvao, okruživši nas svu trojicu zamahom široko razmaknutih ruku, da budemo strpljivi i da se više zalažemo. Ali Nastić je, na moje nelagodno iznenađenje, ostao nepopustljiv: zatresao je glavom, ponovo nabrojao prepreke i ustvrdio: "Bez ljudi i instrumenata nema orkestra."

Razlaz je, činilo se, visio u vazduhu: od toga samosvesnog mladog rukovodioca, s njegovim promenljivim raspoloženjem, moglo se svašta očekivati. A i desilo se najneočekivanije: ponovo je, kao da mu se Nastićeva upornost dopala, izbacio slap promuklog smeha, zamahao glavom, a onda, uozbiljivši se, opet naglo, upravio u njega radoznalo-sumnjičav pogled: "Pa šta ti zapravo hoćeš?" Na to je Nastić imao spreman odgovor: "Trebovanje štaba i vojne legitimacije." Plavi čovek, odjednom kao umoran od raspravljanja, odmakao se nazad zajedno, sa stolicom, izvukao fioku i iz nje blok hartije, pa nas bezvoljno mumlajući upitao za imena i lične podatke. Sve je to nervozno zapisao, i time, činilo se, iscrpao meru svog strpljenja. "Hajde, sad idite", rekao je odmahnuvši rukom. Pa kada smo već krenuli, dodao Nastiću s izrazom lukavog saučesništva: "Za trebovanje ću se pobrinuti. A sutra možete kod ekonoma podići legitimacije".

Spustili smo se niz iste široke stepenice kojima smo bili uneli radio i docnije sišli u trpezariju; presretali već poznata lica, napregnuta od rvanja sa nekim teretom; no sada smo bili njihovi, u onu beležnicu uvedeni njihovi. Kolebao sam se da li da Nastiću i Krletu otkrijem svoje likovanje: oni su velikodušno ispunili dug drugarstva u koje sam ja bio posumnjao, pa sam se osećao obavezan da bar sad prema njima budem iskren. No, već se, čim smo stigli na ulicu, do razgovora, među nama isprečila navika da se ponašamo nemarno; Nastićev pogled, kada mi je namignuo, nije odavao ništa osim priznanja sebi na otresitom držanju, i ja sam obradovano pristao na taj prostiji izlaz. "Dobro si mu skresao", namignuo sam takođe, i tim pogotkom u misao izazvao u njemu živo zadovoljstvo. "Pa da, čoveče", uneo mi se u lice, sad opet sav moj posle onog otimanja, onde kraj klavira. "Ne može to tako, da nas šalje tamo-amo a da ne znamo na čemu smo. I ako sutra ne dobijemo legitimacije, ja ću mu opet reći svoje."

Potvrdio sam, sad već i ja s pretećim izrazom, kao punopravan učesnik zavere, ničim ne odajući da u meni likuje saznanje o samo jednom njenom dostignuću, koje su oni tako reći uzgred za mene domašili. Jedini vidljiv znak

zadovoljstva koji sam sebi dozvolio bilo je što sam ih otpratio do Nastićeve kuće; no i tu je više progovorila potreba da što duže uživam u blagodetima ravnopravnog razgovora. Saznao sam da se čovek u kožnom kaputu zove Fjodor, da je studirao pevanje ali su mu u ratu, po logorima i u šumi, glasne žice stradale. "Malo je težak", ocenio ga je Nastić, "ali u osnovi dobričina i", naglasio je dignutim kažiprstom, "kad hoće, kadar je sve da sprovede."

VIII

Imao sam sada pred sobom novo prazno vreme, jer sem da podignem legitimaciju, koja je zajedno sa Nastićevom i Krletovom stigla do ekonomu tek trećeg dana, nikakvog posla nije za mene bilo. Nas tamburaše su ljudi iz Propagandnog i dalje smatrali samo upola svojim; znajući da imamo porodice u gradu, nikome od njih nije padalo na pamet da nas prisiljava čak ni na onaj labavi polukasarnski život koji su oni vodili u bivšem hotelu "Grand". Sve je bilo odloženo do oformljenja orkestra. To je bio Nastićev zadatak; što se ticalo mene, isto onako prećutno kao što je pala laž da pripadam družini, podrazumevalo se da u lovu na instrumente i ljude, kao nestručan, neću učestvovati.

Osećao sam grdno olakšanje, i jedino mi je smetalo to što nisam imao s kim da ga podelim. Nastiću ga iz sujete nisam otkrivao: i dalje sam pred njim zadržao uobičajen izraz nadmoćnog nemara; kada bih ga pronašao u Propagandnom, ćutke bih mu se pridružio, pratio bih kako se devojke i mladići otimaju oko njegove svirke, a zatim bih se, na ulici, zajedno sa njim svemu tome podsmehnuo. Kod kuće isto tako nisam imao prilike da se pohvalim onim što sam postigao: otac i mati su naprosto tugovali što idem u vojsku, u rat, a činjenicu što to činim u sastavu jednog od najviših vojnih tela, štaba armije, smatrali su, u svojoj roditeljskoj uobraženosti, prirodnom. Na taj način saznanje o uspehu ostajalo je zatvoreno u meni, neviđeno, nepriznato od najbliže okoline, i ja sam tražio da mu drugde dam oduške.

Motao sam se opet po gradu, no sad oslobođen onog poražavajućeg osećanja da sam izdvojen; ako su gomile zaposlenih i karavani upućenih na front prolazili i dalje kraj mene, dokone jedinke, ne primećujući me, ja sam im u sebi mogao suprotstaviti svoje posebno saznanje: u džepu sam nosio, kao i oni, vojnu legitimaciju koja bi u slučaju objašnjavanja svakome začepila usta.

Uskoro sam pribavio obeležja koja su me i vidljivo s njima izjednačila. Dok su se Nastić i Krle jednako vrzmali oko ekonomu izmamljujući komad po komad vojne odeće, tako da sam ih svaki dan zaticao sve potpunije uniformisane, ja sam ćutao, svestan da, svraćajući u Propagandno na po sat-dva dnevno, ne padam dovoljno u oči da bih mogao da polažem pravo na povlasticu, pokraj onolikih starih vojnika koji su, pod oružjem, marširali ulicama u zakrpljenom polucivilu. U ovom pogledu oslonio sam se na majku, koja je od sveg rata i mog vojevanja i inače bila shvatila jedino to da treba što toplije i što lepše da se preobučem; mogao sam se prepustiti njenog brizi bez bojazni za svoj ponos, jer u tim danima kada je vojska dolazila u bogati grad iz gladovanja, grozničavo se pripremajući za dalji pokret, ionako niko nikog nije pitao odakle šta i kakvim sredstvima uzima. Nabavka vojničkog odela pružila mi je ujedno priliku da najzad iskalim svoje pobedničko osećanje.

Odigralo se to, srećno, u spoju sveta moje majke, koji sam nestrpljivo, iako se njime još služeći, napuštao, i onog u koji sam ulazio: kod kozmetičarke kojoj je mati nekad odlazila, punokrvne udovice čvrstog mesa i rumene kože, spremne da i ovo novo prometanje vojske što bolje iskoristi. Pošao sam k njoj sasvim poslovno, ruku pod ruku s majkom; no kada sam kročio u njenu radionicu, urednu i čistu, ali s nečim razdražujuće prigušenim u rasporedu, po polumraku, otomana sa belim čaršavom, lampi za veštačko sunčanje, bele naslonjače slične zubarskoj, tegli i boca s teškim mirisima, i s njom samom koji me je odmerila sa neskrivenom ženskom radoznalošću - ja sam, u tom tesnom sklopu nje i njenih predmeta namenjenih isključivo telu, puti, osetio bliski dah obilnog muškog zadovoljenja, isti onaj dah koji me je zapahnuo sa poda napuštene nemačke tajne policije. Gutao sam, metalno napregnut, zavlazeći pogled pod svetlosivu svilenkastu kecelju koja je nespokojno živela od kretanja onog nabijenog rumenog mesa, i u sebi već smišljao izgovor pod kojim ću doći nešto docnije, sam, da se izložim i ponudim, da u tom polumraku, među tim toplim i mekim stvarima, primim na ruke ono što su mi ispitivačke oči otvoreno nagoveštavale.

Ali se nagoveštaj nije odnosio na samu nju, kozmetičarku, koju je možda više privlačio metež telesnih traženja nego baš traženje i nalaženje, ili još više korist, u predmetima i novcu. Ona je po vojničke stvari pošla u susednu sobu, onde se predugo zadržala, a kada se vratila, s pregršti odela u rukama, pratila ju je i stvarna vlasnica, stanarka, inače partizanka, kako ju je kozmetičarka

predstavila: tanka, plava, mala žena, po čijem sam pogledu koji me je izbegavao shvatio da je upravo slušala o meni. Ta žena je kršila ruke, i ja sam osetio da bi njene ruke mogle i bile željne da krše mene; dok je pogađanje trajalo, mi smo se gledali, već se obećavajući jedno drugome. Najzad je moja mašta odbila da se zadovolji samo izgledom da je u nekoj drugoj prilici pronađem; grubo otvoreno, kao nikad dotle, otragao sam se od majka čim je izbrojala novac, rekavši da ću ostati da isprobam kupljene stvari; i dok je nju kozmetičarka ispraćala, savlađujući joj zbunjenost bezizraznim smehom, već sam i pošao, kao po dogovoru, za malom ženom u susednu sobu. Onda, crpući smelost iz svog drhtanja, zašao sam pravo u ugao da skinem odeću; kada sam se okrenuo, žena je već ležala u krevetu, kršeći tanke prste, sklopljenih očiju.

Bilo je to stvorenje gladno zagrljaja, koje se treslo više nego ja; privlačila me je sebi spuštajući se poluonesvešćeno pod moju težinu, i cvokoćući govorila da je već dve godine u vojsci, u ratu, bez muža, koga su joj Nemci ubili, bez muškarca zbog straha od strogosti; tek sad, na kratkom odsustvu pred dalji pokret, posle toliko vremena prvi put okupana, omekšana, potkupljena za trgovinu i uživanje milovanjem čistog kreveta i sobe, i nagovorima svoje čudne stanodavke, koje se i sama boji; predata ponovo čulima. Bila je, u toj oslobođenosti davno prigušene želje, istančana strasnica, mada u stvari samo mala krojačica iz malog mesta, kako mi je rekla kasnije kada smo ležali mirno, ali stopljeno, jedno kraj drugog. No ja sam je imao onakvu u kakvu se bila pretvorila; svraćao sam joj u mnoga popodneva i vraćao se opet uveče na celu noć; plakala je kad god sam odlazio, sluteći da se bliži kraj naših sastanaka, a ja sam pred skorašnjim gubitkom samo još žešće crpao iz nesvesti njenog lomnog, gladnog tela.

U tom prodiranju do samog dna mesa, potpunijem od svake ljubavi, koje obnažuje do kraja želju i misao, nas dvoje nepoznatih rekli smo jedno drugome što inače ne bismo nikome. Ja sam njoj ispričao istoriju svog mučnog probijanja u društvo pobednika, kojeg sam se inače gotovo s mržnjom tuđio, i onog docnijeg uspeha do koga je došlo zahvaljujući samo slučaju i mojoj nagonskoj pritvornosti; a ona, Jelka, meni svoj strah, golemi sveobuhvatni strah žene predodređene da sitnim radom stvara sitne udobnosti za sebe i za onog kome služi: strah od odluke koju je posle muževe pogibije donela - jedine koja je mogla da je spase iste sudbine - da pobegne u šumu partizanima, pod oružje i prasak metaka i bombi; i opet strah, u koji se produžio onaj prvi, kroz pune dve

godine, od opasnosti, od zime, od surovosti ratnika, od vašiju, od vukova, i mogućnosti da bude u svom strahu otkrivena i odbačena. Srevši se na preseku puteva iz dveju oprečnih polaznih tačaka, mi smo, pre nego što ćemo razmeniti pravce, jedno drugo snažili poukama svojih iskustava: ja sam nju, uspelim potezom da se uključim u ono što je ona postigla protiv volje, uveravao u moć ličnih, nesputanih postupaka, koji njoj predstoje; dok je ona opet mene, otkrivši isečak naličja ratne slave, oslobađala osećanja potisnutosti pred njenom veličinom, i podržavala pouzdanje u prednost moga sebičnog i razumnog nastojanja na izabranome putu.

IX

Dani su prolazili u toj polovičnoj podvrgnutosti dužnosti, bez dužnosti, i ja sam sve bezbrižnije sledio njihov tok. Nosio sam sada i uniformu: sive jahačke pantalone i uz njih teške čizme od svinjske kože bez sjaja, s uzicama oko gležnjeva, a iznad toga potkraćen zelen italijanski šinjel i propisnu kapu s petokrakom zvezdom; izgledao sam, sve u svemu, kao ratnik koji je prošao sva bojišta snabdevajući se opremom sad ove sad one vojske, onako kako ih je pobeđivao i zarobljavao. Na ulici su me građani gledali s poštovanjem, ne prepoznajući me; uveče su me stražari propuštali bez zaustavljanja.

Sve veći deo dana provodio sam napolju, kloneći se mesta gde su me poznavali i određivali mi vrednost bez obzira na novu odeću. Kućna atmosfera me je razdraživala: sažaljenje koje sam otkrivao u pogledu očevom i majčinom, zbog odlaska koji se približavao, nepodnošljivo je odudaralo od moga osećanja. Uzalud sam se trudio da ih odbijem otresitim, hladnim ponašanjem što sam ga na sebe, s uniformom, navukao; oni nisu hteli da veruju u moju izmenjenost; i dalje su me zabrinuto zapitkivali za vesti o polasku i da li sam pripremio sve što mi je potrebno; otac je, pod utiskom da smo u istoj nevolji, pokušavao da probudi u meni saučešće žaleći se što su trgovinu podredili vojnim potrebama i što se zarade sve strože proveravaju. Mrštio sam se i napuštao ga, ograničavajući boravak u kući na nužne odseke obeda i spavanja.

Pa i sastanci sa Jelkom prestali su da me zadovoljavaju. Njena draž bila je u onom do izgubljenosti potpunom podavanju; no ponavljanje je tu draž činilo sve bleđom, sve slabijom, nasuprot mojim nabujalim snagama. Plač na rastanku izgledao mi je sad upravo neumestan i izazivao u meni želju da se izmaknem na

sveži, reski novembarski vazduh, koji je nagoveštavao još neslućene mogućnosti po svim onim nemim kućama zastrtih prozora, iz kojih se nije izlazilo jer je kretanje bilo dozvoljeno do osam časova. No ja sam imao vojnu legitimaciju i mogao sam se kretati neograničeno, pa sam to i činio.

Postao sam neka vrsta izdvojenog vojnika, vojnika s pravima, a bez stega; u mašti, oslobođenoj čitanja, koje sam sasvim zapostavio, uporno se javljalo saznanje da bih tim izuzetnim položajem mogao mnogo šire da se koristim. Jedino što me je unekoliko obuzdavalo bilo je redovno navraćanje u Propagandno - uslov ali i prepreka mome nezasitnom lutanju za obećanjima što ih je nudila ulica. Zbog toga sam se u dvospratnici bivšega hotela sve nelagodnije osećao: za moje lične potrebe bilo je sasvim dovoljno što sam ubeležen u spisak, ali sam znao da se od mene nešto zauzvrat i traži, samo je to nešto stalno visilo u neizvesnosti, pod omotačem laži, koja me je obeshrabrivala.

Kad god bih stigao, u celoj zgradi, od prizemlja do vrha, vladala je užurbanost; useljenje je bilo završeno i na red su došle probe horova, glumačke trupe, savetovanja o programu. Ta zauzetost je bila moj zaklon; kada bih prolazio hodnikom, ljudi po sobama dizali su na mene rasejan pogled i odmah ga ponovo spuštali; no ja sam u tim pogledima još uvek nalazio iznenađenje pred nepoznatim, pred nečim što nigde nije razvrstano, i bojao sam se časa kada će ono buknuti u otvoreno pitanje: šta ja zapravo tu tražim? Odgovor sam, doduše, imao spreman: orkestar se još uvek, sporo, okupljao; a na ono što će potom doći nastojao sam da što manje mislim, pouzdavajući se, bar za prvo vreme, u Nastićevo drugarstvo i sad već i lični interes da moju nekorisnost prikrije. Bio sam spreman, ali stalna spremnost da se pravdam smetala mi je u ophođenju s drugima; držao sam se kruto, ćutljivo, ograničavajući dodire samo na veze s Nastićem i Krletom, kao da tobož samo njih smatram dostojnim svoga društva; osećao sam, već, kako se oko mene stvara obruč nepoverenja i uzvratne hladne odbojnosti.

Međutim, i prema Nastiću se u meni ubrzo razvilo nelagodno osećanje. Slutio sam da on primećuje kako se neumesno ponašam; podozrevao, čak, da su ga već i u Propagandnom na to upozorili, možda o meni ispitivali; mučila me je pomisao da je njihove primedbe primio s odmahivanjem glave i mrštenjem na moj račun, prikazujući me kao čudaka. Odlučivao sam se da mu o svemu tome govorim; zamišljao kako ćemo sesti i kako ću mu otvoreno, nadmoćno jasno, izložiti u kakvom sam neodrživom položaju, pa ćemo zajedno raspraviti šta i

kako dalje da postupamo. Ali ta namera bi se odmah i rasplinula pred bezbrižnim osmehom kojim me je dočekivao, izazivajući i mene da glumim nebrigu; sve što sam uspeo da mu nagovestim, u kratkim razmacima između nemarnih dobacivanja, bile su dve-tri primedbe na račun naše zajedničke obmane i zaprepašćenja koje će nastati kada ona bude otkrivena. Tome bi se on nasmejao, gledajući me sa starom sporazumnom prisnošću, i ja bih se smejaao s njim; kada sam mu ipak jednom, tobož uzgred, predložio da mi malo pomogne da obnovim oskudno znanje u baratanju harmonikom, on je najpre veselo podrugljivo uzviknuo: "To bi bilo beznadežno", a onda, kada sam ja, pretvarajući se da to shvatam kao pustu šalu, ostao uporan da: "Ipak! Ipak!" to želim i tražim od njega, namrštio se bez volje leno i potapšao me po ramenu. "Ne brini", rekao je, "kad dođe vreme, već ćemo se nekako snaći." Taj kratki razgovor me je još više oneraspoložio prema Nastiću: u njemu se otkrilo ono što sam i sam dobro znao i zbog čega sam razgovor i poveo, ali mi je to potvrdio upravo on, za koga svirka ni u kom obliku ili pojedinosti nije imala tajni! Shvatio sam, već zaboravljajući na bezizlaz od pre samo nekoliko dana, da moje stupanje u Propagandno i nije bilo tako srećno: Propagandno je predstavljalo oazu pesme, utehu vesele društvenosti, koju je rukovodstvo vojske velikodušno izdvojilo iz krvavih nužnosti rata, da bi i nje bilo -no ja, sa svojim drugim, drukčijim sposobnostima, baš toj društvenosti nisam bio dorastao. Kada je to saznanje jednom prodrlo u mene, i zaselo kao činjenica, prošla me je čak i volja da se pretvaram; moje ponašanje je konačno otvrdnulo; osećao sam da će se kad-tad, verovatno uskoro, omotač laži raspasti, i ta izvesnost se na čudan način poklapala sa mojom avanturističkom žeđi, samo hraneći nehat sa kojim sam je zadovoljavao.

Takvih kao ja bilo je svud oko mene; po gradu su mileli - video sam sad, razbistrenim pogledom pripadnika - sami neki oficiri i vojnici na odsustvu, na bolovanju, Rusi zaostali iza jedinica, ekonomski i nabavljači u potrazi za neotkrivenim vrećama pirinča i sanducima konzervi po magacinima trgovina - čitava posebna vojska snalažljivaca snabdevena potvrdama i naložima i propusnicama, koja je bučno i razmetljivo opsedala radnje i punila mesta zabave. Neke među njima već sam i prepoznavao sa svojih lutanja, pojedine i pozdravljao, ali se u njihovo društvo nisam mešao, jer mi je smetao sirovi cinizam sa kojim su hrlili za mekušnim darovima gradskog života. Prezirući ih, ja sam posezao za istim tim darovima, ali mi je godilo da to činim piratski sam.

Zalazio sam u kafane, ali tek da bacim pogled na kaveze stolova; prolazio ulicama neumorno, motreći uzdignute glave kao detektiv; na jednom takvom obilasku zapazio sam dve žene kako idu preda mnom, lomnim koracima oblih nogu koje nisu navikle na niske potpetice, u jednakim crvenim zimskim kaputima, čiju su upadljivost imale da otupe tamne svilene marame, što su ih i bivše dame sad nosile u znak ratne izjednačenosti. Pošao sam za njima u kafanu, kuda su svratile da puše i piju crnu kafu u pozno prepodne; obavestio se kod kelnera da su to igračice sada raspuštenog bara; prišao njihovom stolu sa upaljenom šibicom kada su povadile cigarete, i tu ostao.

Sada sam najzad imao pred sobom što mi je trebalo: najjaču kondenzaciju ljubavnog plena, ta dva pudličasta prćasta tela vaspitana za obnaživanje, kakvima meni nije bilo pristupa sve dok nisam postao povlašćen, a one odbačene. Mogao sam da se razmećem, najzad pred nekim sasvim nedokučiv, obeležen samo moći čije poreklo i pouzdanost one nisu mogle proveriti; i ja sam se razmetao, ne štedeći istančanosti i velikodušnosti, zaprepašćujući njih koje su očekivale samo grubosti od vojnika s tako borbeno prekaljenim izgledom. U meni su se, za njihove oči, udružila znamenja snage i gospodsko ponašanje; bio sam neočekivani princ-izbavitelj, nova vrsta mecene u kataklizmi koja je stare učinila nemoćnim i nevidljivim; te dve žene su me zahvalo prihvatile.

U njihovom stanu - s posebnim ulazom ispod kapije stare tihe kuće, u sobi s alkovnom i vazda pritivorenim prozorima, od čega se u njoj stalno održavao mlaki dah mirujućih tela - u njihovom stanu ja sam doživeo trajnost sreće: čekanje. Čekanje na otomanu s ulegnutim oprugama da zašušti voda u kupaonici, zatim da se prostre muk, da škripnu vrata, i da mi pritrči, ili smerno oklevajući priđe, sve veće i pupčastije, da bi me najzad sasvim zaklonilo, zatrpalo, ružičasto loptasto i protegljasto meso u ružičastom rublju, vrelo i hladno, živo - meni, ali ne ni meni, već nekom neznancu u meni izloženo, tako da ga mogu u isti mah i hvatati i gledati kako je hvatano, rušiti i u isto vreme uživati nad njegovim rušenjem, ja koji sam toga gospodar; i čekanje da do toga čekanja dođe, po ćoškovima na vetru, u rano popodne u kafani za stolom - čekanje vesti, ruke koja će se pružiti uz mrmljanje nekog imena, lica i glasa u kojima se ono rušenje i hvatanje mogu predviđati. Jer te dve sestre dovodile su mi uskoro i svoje prijateljice: bilo je u gradu mnogo takvih što su ih čistunske naredbe nove vlasti lišile dotadašnjih zarada i jedinih znanih zabava; one su dolazile, rado, za novac koji sam izvlačio od oca umekšanog mojim skorim

odlaskom i bezizglednošću trgovine; a i za te časove starog galantnog ljubakanja, u kome su odrasle. Imao sam harem, koji se kanalima prepričavanja, nagovora, i golicavog uživanja tih žena u dovlačenju sve novih i novih saučesnica u zabranjeni, tajni promet tela, stalno povećavao - harem pokretan, u menjanju sve novih načina i oblika, u ovlašnosti dodira koji su preskakali prelazne stepenice upoznavanja i zbližavanja, neiscrpan.

Čekao sam, pregovarao, žurio u svakom trenutku dana i mraka za tom nepresušnom draži - šta me se ticalo Propagandno! Jednom sam još onamo svratio, ali, ne našavši Nastića i žureći na sastanak koji je obećavao novo poznanstvo, otišao sam ne ostavivši ni poruke. Kada sam se najzad opet rešio, pošto me je savest celoga dana opominjala da zapostavljam obavezu kojoj imam da zahvalim za zanose svog zaborava, i otišao da se pokažem, zatekao sam ulaz u hotel "Grand" bez stražara, predvorje i hodnike prazne, sa ponekim predmetom ostavljenim kraj zida u neredu. Tek na prvom spratu, u dnu hodnika, među svežnjevima hartije i poluspakovanim sanducima, naišao sam na dva vojnika, kako užinaju. Znao sam ih iz viđenja: bili su to samo kuriri, u pratnji odeljenja. Gledali su me s nelagodnim čuđenjem, zatečeni u dokolici kojoj su se nevojnički potpuno predali; nisu me se sećali, a kada sam ih podsetio na Nastićevu družinu, još više su se začudili što sam ovde. Zar ja nisam otišao sa ostalima? Odeljenje je prethodne noći krenulo kamionima novome odredištu, u M.; ostavilo je za sobom samo stvari koje neće biti odmah potrebne, i njih dvojicu da ih naknadno prevezu za glavninom.

X

Bio sam zgranut; samo po navici teturala se moja misao ka nekom izlazu. Prvo što sam rešio bilo je da odjurim do Nastića, ne znam ni sam s kakvom nadom: da ću, ipak zateći njegovo nasmejano lice, koje će me uveriti da je panika bila izlišna, ili bar neko pisamce ili poruku sa sličnim smislom; ili da ću moći da iskalim bes što me je izneverio. Ali, i pred njegovim niskim dvorišnim stanom dočeka me je prizor smirene praznine posle odlaska. Kod kuće je. bila, sama, Nastićeva mati; videvši me, najpre se uplašeno uhvatila za dovratak, očekujući lošu vest o sinu; pošto sam je brzo razuverio, izraz lica joj se promenio u olakšanje. Pa zar ja nisam otišao sa ostalima? i zašto? - upitala me je isto što i kuriri, ali s tako nesaosećajnim čuđenjem, u kome je živela samo

gladna ženska radoznalost, da sam na sebe hitro navukao masku: promrmljao kao objašnjenje da sam ostao namerno, kako bih sačekao instrumente koji nedostaju, pa sam tobož i do nje svratio da vidim nije li joj ostavljena poruka o njima; otrgao se od daljih pitanja rekavši da imam mnogo posla, i otišao.

Ova poseta je moju zabunu samo povećala: otkrila da je Nastić kod kuće govorio i o mome stupanju u Propagandno, možda s otvorenošću koja je razgolitila moj mučni položaj; ali, pri odlasku nije spomenuo da kreće bez mene - što je bio dokaz više njegove krajnje nebrižljivosti, a možda neke promene u Propagandnom, koja moj odlazak čini nepotrebnim. Ali opet, sve to su bile samo pretpostavke, jer sam bio propustio, iz sujete, da ženu ispitam; već sam se rešavao da li da je ponovo potražim. No onda bi mi pred oči izašao onaj sređeni mir ostavljenog stana, ona radoznalost koja bi da dosadu razbije preturanjem po tuđim nevoljama; i gubio sam hrabrost.

Kada sam se vratio u Propagandno, bilo je već podne; kurire nisam zatekao mada je zgrada stajala širom otvorena. Šetao sam po njoj prekraćujući vreme; no sada mi prizor napuštenosti nije ulivao pobedničko raspoloženje; bio sam napušten kao i te sobe, već nepotrebne, ogolele. Napolju je dobovala teška mrazna kiša, i ja sam se u sparnoj oblozi svog promoćenog šinjela pitao treba li uopšte da nastojim da stignem one koji me odbacuju; treba li da stignem ikoga i išta, da se naprežem u jednom sivilu obeshrabrenja i uzaludnosti. Bio sam gladan; ali nisam nalazio u sebi ni toliko odlučnosti da skoknem do najbliže kafane da nešto prezalogajim; pušio sam i sedeo na sanducima ne zavirujući u njih, gledao kišu i palio nove cigarete.

Kuriri su stigli posle otprilike jednog sata; trgli su se i ovoga puta, zatekavši me, nemilog svedoka njihove lakomislenosti, s kojom su napustili stvari koje su im bile poverene samo da bi ručali zajedno. Ali, bili su to već stari vojnici, dovoljno dugo u službi najviših komandi da su mogli naučiti da razlikuju opasno od bezazlenog; shvatili su, po onoj mojoj zabezeknutosti pre podne, da zavisim od njih, i ponašali su se prema meni odbojno-nemarno.

Pokušao sam da im nametnem svoju pomoć, s nekom nelogičnom nadom da bih tako mogao iskupiti propust, a još više iz potrebe za bilo kakvim poslom, za zaboravom; istovremeno me je obuzimalo i nestrpljenje, jer sam mislio na sastanak koji sam za taj dan zakazao u stanu mojih prijateljica. Kuriri su me samo ohrabрили u kolebanju: s ravnodušnošću ljudi naviknutih na fizički posao odbijali su usluge mojih nespretnih ruku dok su zakucavali i odnosili u prizemlje

sanduke; govorili su mi "vi", iako sam nastojao da se s njima zbližim ističući našu jednakost; a na moja raspitivanja kada će i kako krenuti odgovarali su, sležući ramenima, da će o tome odlučiti Saobraćajno odeljenje štaba armije.

Meni se međutim žurilo: otputovati sa njima beše jedini, ma kako jadan, izlaz iz škripca: nisam smeo ni pomisliti da se pred Fjedorom pojavim sam, gola meta za kažnjavanje. Molio sam momke, najpre prikriveno, ubacujući u njihov smireni povremen razgovor pokoji zabrinut uzvik, a zatim otvoreno odajući nestrpljenje, da se što pre detaljno obaveste. No oni su to odbijali; tako bi se izvesno klonili i svakog drugog koraka za koji nisu dužni i pozvani. Najzad je stariji, koji mi se dotle činio tunjaviji sa svojim surlastim nosom i svedenim gornjim kapcima očiju, ipak popustio, valjda da bi me se otresao; pošao je u Fjodorovu sobu, gde telefon, sklonjen uza zid, nije bio isključen; okretao ručku i nekako dobio vezu; preznojio se objašnjavajući svoju smelost, ali je ipak iskamčio odgovor koji je meni bio neophodan: da će kamion po njih i stvari doći sutradan rano izjutra.

Polaganje računa bilo je na taj način odloženo, i ja sam, namah obuzet olakšanjem, pošao da blagotvornu prazninu ispunim najkrupnijim životnim sadržajem koji mi se pružao, ugovorenim sastankom. Još jednom mi je, dakle, bilo dato da okusim ono drhtavo očekivanje zaborava u snazi, u nadmoći, u posedovanju; ali, ograničenje na to "još jednom" i predosećanje onoga što će mu sutra uslediti umanjili su polet mojih koraka. Negde u dnu svesti čak mi se sujeverno činilo da se ne bih smeo predati zanosu, sad kada mi predstoji da okajem greh tolikih dosadašnjih, i kad mi je potrebna krajnja usredsređenost za odbranu. Opet sam se kolebao: polazio i vraćao se iz pravca gde sam bio očekivan; sklanjao se u kapije od kiše naprežući misao da prosudi šta mi je činiti, odnosno ne činiti. Ali, bio sam slab, ošamućen udarcem, ništa povoljno nije stajalo preda mnom; jedino što mi je preostajalo bilo je da ispunim vreme, i ja sam ipak pošao.

Ona, međutim, koja mi je za taj dan bila pripremljena, umesto da me istrigne iz smućenosti, samo ju je produbila. Bilo je to kržljivo stvorenje, izvučeno za ovu priliku iz ko zna koje jazbine, jer ja sam, u svojoj razbesneloj oblapornosti, tražio od svojih posrednica sve nova i nova poznanstva: nije me zadovoljavalo samo zadovoljenje; upravo neizvesnost pred njim, onaj prvi pogled na plen, ono upijanje nepoznatih oblika, ushićeno ili jetko, izazivali su žestinu uzbuđenja za kojom sam težio. Krug njihovih ličnih poznanstava bio je

već iscrpen; i same su, podstaknute unosnošću mojih poseta, počele da ga proširuju i u muškom i u ženskom pravcu; tako je, eto, moglo doći do toga da u svoj stan puste tu izmoždenu prljavicu sa dna polusveta.

Ona je svoju ulogu podnosila kao nepriliku na koju se, u nizu sličnih, navikla; kada sam je počeo svlačiti, razvukla je usne pospano-nevoljno, kao da kaže: "Evo sad počinje"; i taj potpuni nedostatak predavanja, ali i otpora, koji bi me inače možda bio zagolicao novinom, sada je, suočen sa saznanjem da je ovo samo "još jednom", poslednji put pred nešto hladno i preteće, paralisao moju sposobnost da se svojim činom opijem. Još dok sam je uzimao osećao sam kako bi trebalo prekinuti i otići, da bih očuvao bar tu nadmoć izbora, i svežinu koju ću na nju utrošiti; kada je već ležala nepokretna poda mnom, u mlakoj vlazi i vonju neumivenosti, osetio sam puno poniženje svoga srljanja, koje je bilo beg. Beg kratkotrajan, jer je u meni opet stršila, kao kamen, pretnja sutrašnjeg dana, sad još ukaljana poniženošću požude. Platilo sam njoj i sestrama ne rekavši ništa o odlasku: nisam mogao ništa reći, i suviše nesiguran da li neće iz mene provaliti ispovest nemoći.

Tek uveče, gladan i prokisao, stigao sam kući; sada se najzad moje stanje poklapalo sa predstavom koju su o njemu imali otac i mati. Rekao sam im da sutra odlazim, ne spominjući naravno glupi promašaj kojim svoje ratovanje počinjem, i oni su na mom ojađenom, iznurenom licu mogli da pročitaju tugu deteta koje napušta topli dom. Bilo je odista tako; sve je te večeri u našem stanu bilo tiho, čisto i meko: jelo pod lampom na belom stolnjaku, nečujnost spoljnog sveta sem olovnih gustih kapi koje su bubnjale po oknima, kruto ispeglani batistni krevetski čaršavi među kojima je telo odjednom gubilo težinu i nanose lepljivih dodira. Dugo sam ležao osluškujući tu tišinu, ganut njome i predosećanjem da će takva, kao krajnja, završna lepota, ostati u meni.

XI

Do jutra se nebo srećom ispralo i osušilo, samo je zaduvao jak vetar. U plavo svitanje, okačio sam na leđa ranac koji mi je mati napunila rubljem i hranom i, oprostivši se, koraknuo na ulicu. Bio sam mamuran od neispavanosti; stomak, iznenađen toplim mlekom u tako ran čas, durio se, težak i obamro; ranac je moje i inače nesigurne korake prikivao uza zemlju. U takvom stanju, nisam uspevao da očuvam dobro držanje koje mi je poklanjala uniforma; stražari

na putu do hotela "Grand" kao da su to osećali i kao da su se svetili za propuste sa tolikih mojih večernjih lutanja, redom su me zaustavljali. Morao sam da im kazujem ime i raspored, da im objašnjavam kako sam zaostao iza jedinice zbog neodnetih stvari; ponavljanje ovog izgovora, koji me je spuštao na stepenicu nosača, činilo me je zlovoljnim tim više što sam se, iskazujući ga, jednako podsećao da je pored svega još i neistinit.

A stigao sam, razume se, prerano. Kurire sam zatekao tek napola obučene; prezirući prednosti kupatila, sipali su porcijama, dole u predvorju, jedan drugom vodu za vrat iznad lavana, i pri tom se smejali kao da ih golicaju, uživajući u poslednjim časovima bez nadzora. Sa istom zaokolišnom, odugovlačećom veselošću obavljali su zatim sve dalje obrede jutra: češljanje, brijanje, slaganje stvari u ranac, i najzad doručak, iz jedne velika načete konzerve gulaša, uz koji su stamanili pola starog vojničkog hleba. Na mene, koji sam oko njih razdraženo šetkao, nisu se obazirali; osećao sam skoro telesno kako se moje nestrpljenje, zasnovano na navici da se upravljam prema ličnim odlukama, tvrdo odbija o njihovu dokonost bez misli, koja je očito bila taman po meri zahteva vojske. Sada sam istim zahtevima bio i ja podvrgnut, tim neprijatnije što sam se duže i veštije izvlačio iz njihovog zagrljaja; konačno sam, umoran od hodanja, morao i sam da se skrasim, u zaklonu stepeništa pred hotelskim ulazom, predajući se mlakom milovanju zimskog sunca i čekanju.

Kada je, u debelo prepodne, stigao kamion, bio sam već uspavano ravnodušan. Ne trudeći se više, sačekao sam da kuriri i šofer potovare u vozilo sanduke i svežnjeve, a potom, isto tako bezvoljno, da se, preimućtvom starijih po pravu, smeste spreda u kabini, ostavljajući meni mesto na nagomilanim stvarima. Onde sam proveo skoro četvoročasovnu vožnju, kao kakav brodolomnik na splavu, šiban vetrom i žmureći i navlačeći peševe šinjela na kolena, uljuljkivan bunovnim samouveravanjem da moram izdržati.

Drumove je gusto brazdao saobraćaj; jednoličnost brujanja motora, truckanja i zime prekidala se svaki čas udvostručenom bukom; kraj nas su prolazila kola i kamioni, pojedinačno i u kolonama, zasipajući nas smradom benzina, prašine i balege, a još češće pešačke kolone, koje su svoja brza pojavljivanja i nestajanja oglašavale složnom vikom i mahanjem. Nisam imao, onako zgrčen i izložen hladnoći, zanimanja za te haotične susrete; pa ipak su oni, svojim uzastopnim zamornim udarcima, sve dublje prodirali u mene. Taj metež žurbe, sa ljudima, stvarima, oružjem, i onim zatupastim crvenim

krstovima na zatvorenim glomaznim karoserijama, iza kojih su se mogli naslutiti bol i agonija, ljuštili su, zajedno s upornim vetrom, i poslednji omotač ličnog osećanja, bacajući me sve neotpornijeg u to živo, teško valjanje mesa. Kada smo, negde nakon podneva, tutnjeći ušli u gradić M., u njegove ravne ulice neuzburkane vozilima i, prešavši ih dve-tri celom dužinom, s neočekivanim trzajem zastali pred jednom velikom prizemnom zgradom sa prskanom žutom fasadom, ja sam se podigao na noge ne samo utrnuo od zime i nepokretnog sedenja, već i obamrle misli, otpora, sećanja.

Tim lakše sam prihvatio nehat na koji je naišao moj dolazak, koji sam prethodnog dana zamišljao da će biti tako složen i buran. Nisam to zamišljanje, istina, doveo do određenog kraja; ali je jedno u njemu bilo stalno i izvesno: da ću biti pozvan na odgovornost, odmah onde kraj prispelog kamiona, izdajničkog svedoka moga zakašnjenja, ali i jedinog kakvog-takvog opravdanja, zbog čega sam i nastojao da u prvom trenutku susreta budem zatečen zajedno sa njim, na njemu, sa zaostalim stvarima kao izgovorom.

Umesto toga, kada sam s rancem u ruci skočio sa utihnule grdosije, i postavio se pred nju kao pozadinu koja će pružiti objašnjenje bez reči, oni koje je zamiranje motora privuklo na ulicu - Mara i ekonom i još tri-četiri poznata mladića - protrčali su kraj mene u veseloj žurbi, samo me ovlaš pozdravljajući. Odmah su se okupili oko ograde kamiona, hvatali se i pentrali na nju preko točkova i isturenja, i već se dogovarali kako će koji predmet najlakše i bez štete spustiti na tle. Pa i kada se na kraju iskidanoga reda pojavio Fjodor, u svom kratkom kožnom kaputu, žustra koraka i ispitivačka pogleda, i ja se ukočio u iščekivanju podižući prvi put vojnički propisno šaku do slepoočnice, bilo je opet isto: ovlaš je, bez i senke prekora, zaustavio na meni oči, nemarno otpozdravio, prošao kraj mene i priključio se ostalima, da unese reda u njihovu revnost.

Ostao sam da stojim, zbunjen, sve dok me jedan mladić nije prenuo, pitajući kako se zadnja daska na ogradi kamiona otkopčava; nisam to, naravno umeo reći, ali sam pohrlio da mu pomognem u traženju te nekakve kopče ili lanca koji će omogućiti da se ukloni prepreka. Ona je, međutim, pala pod nečijim veštijim rukama, pre no što sam stigao i da je dotaknem; niz njenu ravan uprtu ka zemlji krenuli su sanduci i svežnjevi koje su mladići s kamiona dodavali a drugi pozadi njega prihvatili; utvrdio sam nevoljno da sam ne samo suvišan, već i da smetam i time padam u oči. Neodlučno sam se sklonio iza kabine i uzeo da tobož preturam po rancu, a kada je sav teret bio spušten i ponet

na rukama koje su mu se podmetnule, šmugnuo sam iza poslednjih nosača i neprimetno ušao u zgradu.

Trebalo je da što neupadljivije pronađem Nastića, te sam se uputio od sobe do sobe sa već oprobanim nevinim izrazom koji mi je u starom Propagandnom, u Novom Sadu, toliko puta omogućio da se izložim pogledima kada je to bilo potrebno, da bih se, kad zaželim, opet ispred njih povukao. Zašao sam u dubinu zgrade i otkrio koliko je ona drukčija od ispražnjenog hotela "Grand": stara, niska, malovaroški udobna sa svojim zvučnim, daskama patosanim sobama, bez lavirinta hodnika i nusprostorijskih, a zbog manjeg prostora, koji je tim pridošlicama iz jednostavnih sredina bio blizak, središnja već posle dva dana nego ona posle dve nedelje. Ovde se nije moglo neopaženo prolaziti: u svakom kutu se užurbano radilo, kroz pukotine na svim vratima prodiralo je gromko recitovanje, ili pesma, ili zbrka dogovaranja. Moju pojavu, kada bih odškrinuo vrata, dočekivala su ne više radoznala, već zbog ometanja u poslu namrštena lica: valjalo ih se pričuvati.

U jednom trenutku spazio sam Maru, kako uleće u sobu kroz čija je vrata, s prekidima, dopirao uvek isti početni stav jedne vojničke pesme; kada se pesma sledeći put zaustavila, osmelio sam se da onamo uđem. Zatekao sam je u skupini mladića i devojaka; okruživali su dirigenta, ništa manje mladog brkajliju zategnutih obraza, i davali oduška nenasitoj želji da brbljaju i da se zadirkuju. Pozvao sam je u stranu i zapitao za Nastića i tako prekinuo smeh koji joj je još iskrio u očima i koji je očito bila spremna da i na mene prenese da bi ga produžila. I stvarno, našavši u mojoj molbi priliku za novu šalu, razvukla je usta, skoknula do dirigenta, jednim zamahom ga okrenula sebi, pa već uzmakla vratima i s uzvikom: "Idemo kod Nastića!" pojurila napolje.

Protrčali smo kraj još dveju soba, skrenuli levo kroz staklena vrata, sišli niz nekoliko stepenica u dvorište; iste takve stepenice odvele su nas u nešto nižu zgradu, postavljenu na lakat, koja je u stvari bila mali služinski stan - soba sa zidanim štednjakom i ostava. "Došla vam je pomoć!" najavila je Mara iz sveg glasa pre no što sam uspeo da je stignem, pa su sva lica već bila okrenuta meni s očekivanjem. Takva su i ostala, sem lica Nastića, koji je ustao i pošao mi u susret: uhvativši moj uporni pogled, uspeo je, uz stisak ruke, neprimetno da mi umirujući namigne. Već u sledećem trenutku počeli su da nam prilaze i ostali; digli su se s olakšanjem od instrumenata, koje su odložili na stolice; među njima sam otkrio Krleta - smešio mi se - i jednog ovlašnog školskog poznanika; u

magnovenju, potražio sam u sebi objašnjenje, neku laku šaljivu rečenicu koja bi i opravdala i zamutila Marinu tako određenu najavu.

Ali se Mara sama već stvorila kraj klavira i zalupala po dirkama; Nastić me je ostavio, priskočio i pokušao da spusti poklopac; dok sam se ja sa novim znancima izrukovao, on je pobeđen sedao za klavir intonirajući jedan od Marinih omiljenih šlagera.

Ona je odmah potražila partnera za igru; odabrala Krleta a onda ga začas, potuživši se da je trom, zamenila begešarem, dugajlijom ciganskog lika, da bi se na kraju zaustavila na mom ovlašnom poznaniku iz škole. Njena izbirljivost izazivala je vesele primedbe, i uskoro je soba odjekivala od dobacivanja i smeha, u kome sam se i ja s olakšanjem gubio. To je tako potrajalo sve dok se dirigent, izgubivši strpljenje, nije pojavio u vratima da upita za Maru; opazivši ga prva, ona se, sa smešnim izrazom zatečenog, oslobodila iz ruku partnera i kikoćući se poletela ka vratima. Još dok se objašnjavala sa dirigentom, odbijajući njegovu nameštenu mrgodnost ulagivačkim grimasama, mladići su se pokajnički podsetili na dužnosti i ponovo zauzeli svoja mesta uz instrumente i latili se sviranja; nisu ga prekidali ni kada je dirigent sa Marom izašao, svakako da bi izgledili pređašnji propust, koji nije pristajao dobrim novim vojnicima.

Ja sam, čim je naišao dirigent, tobož nemarno zamakao u ostavu, da izbegnem moguće zapitkivanje; nisam ni sad iz nje izašao, odgađao sam objašnjenje sa sviračima za neko docnije vreme. Razgledao sam ostavu: mala i mračna, bila je pri ulazu zakrčena gomilom strunjača i ćebadi; s mukom sam se probio do prozora; tu sam neočekivano ugledao sanduk s knjigama. Obazreo sam se: gomilom strunjača i ćebadi bio sam zagrađen do pojasa, a ako bih seo - i sasvim; spustio sam se na ivicu sanduka, oprezno, da ni najlakšim šumom ne podsetim na sebe one napolju, i počeo da prelistavam knjigu po knjigu.

Docnije se prelistavanje pretvorilo u čitanje: u toj gomili, prenetoj zasigurno iz glavne zgrade, gde su stanovali gospodari kuće pre svog bekstva ili razvlaštenja, nalazile su se sve same nemačke i mađarske knjige, nepoznati ili poznati pljosnati paralelepipedi, u koži ili u platnu, sa crnim i zlatnim i plavim okvirima i naslovima, od kojih je svaki ili obećavao ili zanosno podsećao. Zaborav mi je i suviše dobro dolazio u času kada bi i samo prekraćivanje vremena značilo blagodat; preletao sam stranice s nezasitošću koju je podsticala zebnja da ću se uskoro morati vratiti stvarnosti; kada je svirka prestala i Nastić, već pred mrak, došao po mene, oči su mi bile zasenjene slovima a misao

udaljenim predelima i sredinama koje sam usvojio.

Nastić me je, ovog puta, zvao samo na večeru; njegovi tamburaši verno su ga čekali pred vratima, a ni on očigledno nije smerao da se od njih odvaja. Pošli smo zajedno pred kuću, gde je dirigent, u sumraku, postrojavao celo osoblje: napred devojke, za njima mladiće. Meni je kao par, i pored nastojanja da ostanem uz Nastića, dopao Krle; za večerom, u tesnom restorančiću rekviriranom za vojnu menzu, već sam bio uz prijatelja, ali za zajedničkim stolom sa četiri mesta gde je odvojen razgovor bio nemoguć. I inače je Nastić za takav razgovor bio suviše zauzet; već su ga svi bili zavoleli; dovikivali su mu i dobroćudno-podrugljivo nazdravljali čašama vode, prilazili mu za leđa i došaptavali šaljiva sumnjičenja o tobožnjim duplim porcijama što ih je iskamčio udvarajući se kelnericama, od čega se on branio smešnim polupriznanjima. Menza je služila isključivo osoblju štaba armije, i u svakom kutu, za šankom i za susednim stolovima, vrtelo se poneko poznato lice, pa mogućnosti da se izmakne pažnji nije bilo. Sedeo sam, smejući se na silu šalama, u stvari jednako strepeći da će, pre nego što se sporazumem s Nastićem, neko primetiti moje prekobrojno prisustvo i zatražiti objašnjenje.

Takva opasnost stvarno nije postojala, jer su sva sredstva, videlo se, bila rasipnički stavljena na raspolaganje vojsci, pa se nije pitalo ni za broj ni za količinu. Užurbana kelnerica stavila je pred mene jelo bez reči, a isto tako bez reči bio sam posle večere uključen u dvored koji se pred restoranom, u već mrklj večeri, oblikovao; bez dvoumljenja me je ekonom, pošto smo stigli kući, poveo, mimo služinskog stana, u zidanu komoru, ispunjenu položenim strunjačama, na čijim su krajevima sedela moja dva saputnika kurira, perući noge.

Tek potom, pred komorom, dok su se grupe razilazile na leganje, uspeo sam da se sa Nastićem nađem nasamo. "Šta su rekli? Šta su rekli kada me nije bilo?" šapnuo sam mu na uvo, odmah zatim i zbunjen pri pomisli koliko moja pitanja zvuče panično. Ali: "Gde si bio dosad?" odvratio mi je on takođe pitanjem, koje je sigurno davno pripremao i u kome se osećao prekor. Odmahnuo sam glavom; nisam imao strpljenja da obrazlažem, hteo sam da znam: "Zašto me nisi obavestio? I šta su rekli kada me nije bilo?" Tada je odgovorio, svađalački, ili se meni tako učinilo zato što je glas prisiljavao na šapat; "Kako da te obavestim! Sve je išlo u tren oka." I posle stanke, mirnije, ili umirujući: "A rekli nisu ništa. Nisu ni primetili."

Utom se odnekud, iz mraka, začuo Krletov glas, koji ga je dozivao; pošao je za njim, pa se onda na čas ipak vratio i rekao tiho: "Ne brini. Samo se nemoj više udaljavati", i lupnuvši me po ramenu, brzo je nestao u tami. Uzalud su u meni tek tad nagnula pitanja: šta stoji iza Nastićevog svadljivog naglaska? A šta iza umirivanja, potom, koje kao da mu protivreči? - U mraku dvorišta ukrštali su se nejasni dozivi i komande: morao sam da se povučem, u komoru gde su kuriri već spavali, bez jastuka, zabačenih glava.

XII

Od te večeri, između Nastića i mene provalio se jaz prećutkivanja, koji je onemogućio da jedan prema drugome budemo iskreni. Kao da smo obojica shvatili da se naša podvala, začeta u veseloj nebrizi, završila neuspehom, ali smo se stideli da to priznamo, pa smo svako za sebe rešili da se pretvaramo kako ništa ne primećujemo. Počeli smo čak da se izbegavamo. Ovo istina nije iziskivalo poseban trud: bili smo rastavljeni, poslom koji je on imao a ja ga nisam imao; iz ove osnovne razlike rađale su se i mnoge ostale. Ja sam, iako na hartiji član orkestra, zbog tog izbegavanja da se objasnimo i dalje spavao u komori sa kuririma, uostalom na svoje olakšanje, a nije isključeno da ga je osećao i Nastić; on je uveče odlazio sa svojim tamburašima u sobu u dvorišnoj zgradi, odakle bi izjutra ćebad i strunjače sklanjali u ostavu. Tu je, u samoći, bilo moje dnevno boravište, dok je on pre i posle podne provodio u sviranju s orkestrom, koje se stalno smenjivalo i mešalo sa nestašnim ispadima što su meni samo do sluha dopirali.

Zajedničkih časova imali smo samo za vreme obeda, i onih sastanaka - bilo ih je za moje vreme dva - na kojima je dirigent nama okupljenima objašnjavao smernice rata i unutrašnje politike. No tek se tu jaz među nama istinski ispoljio: dok sam ja u krugu mladića i devojaka sedeo zanemeto, obuzet stalno potrebom da ne padam u oči, da se izgubim, Nastić je postajao središte razgovora i, za vreme pauza, šala. Ova upadljiva razlika na moju štetu mene je mučila a u njemu, verovatno, izazivala neku vrstu griže savesti, tako da smo, i kad bismo slučajno dospeli jedan pokraj drugoga, nastojali da preko prave prisnosti kliznemo prepričavanjem svakidašnjih besmislica. Ja bih njega podsetio na kakav šaljiv događaj dana, čiji sam ćutljiv i zavidljiv svedok bio; on bi, gurkajući me u rebra, upitao kako podnosim teret rada; a onda bismo, ne

pokazujući koliko se nelagodne istine krije iza dosetki, s lažnom veselošću i žurno prekidali čak i tu površnu pažnju.

Ono glavno: njegovo uzdizanje a moje nezaustavljivo srozavanje u družini svirke, pesme i glume, kojoj smo pristupili na izgled sa iste ravni, nismo doticali, iako je najosnovnija zdrava pamet to iziskivala. Nije bilo teško pogoditi da i van našeg dvojnog, ili, ako uračunamo Krleta, trojnog saveza, moj nemogući položaj besposlenjaka pada u oči: dokazivala je to već i činjenica što mi nikad niko nije postavio pitanje zašto ne učestvujem na probama. Nesumnjivo je o ovome postojao neki sporazum između Nastića i Fjodora, sa kojim se on, svojim smelim šalama, sve tešnje zbližavao; verovatno je taj sporazum kao poruka bio prenet i na ostalo osoblje. Ali, šta je sadržavao? Konstataciju o mojoj nesposobnosti, za koju je Nastić mogao tvrditi da je nije dovoljno poznavao, ili o mojoj nezgodnoj ličnosti, koja onemogućuje saradnju? Od te alternative je zavisio moj stav prema zaveri ćutanja koju sam oko sebe naslućivao; ali da je rasvetlim, za to sam bio odviše izmučen stalnim strahom od njenih nesagledivih posledica, i suviše napregnut u toj igri povlačenja, samosavlađivanja, prikriivanja, koju je iz dubine nagrizalo osećanje nepravde, ostavljajući za sobom, kad se dan završi, samo umor, težak umor, koji se podsmevao svakoj pomisli na trud razrešavanja.

Stoga sam pojavu bolesti dočekao više kao ispunjenje kobi koja se dugo nad mene nadnosila negoli sa iznenađenjem. Ta stidna zaraza, o kojoj sam, nekad, slušao u hvalisavim mladićkim razgovorima povodom prvih iskustava sa javnim ženama, i koju sam od prvog trenutka nepogrešivo poznao na sebi i odmah povezao sa poslednjim nelepim ljubavnim susretom pred polazak u M., bila je vrhovna kazna za moje lakomisleno izbegavanje stege kojoj sam se bio svojevoljno podvrgao; kazna za oblapornost sa kojom sam uživao u moći nad ružičastim telima. Sada su ta uživanja bila odsečena od mene prisustvom bolesti, koja kao da je obrvala ne samo sredinu mogu tela nego postala i središte čitavog mog bića, ograđujući me od svega što je pre nje postojalo. Sedeo sam u samoći ostave pognut nad tim mestom bola, tištanja, žarenja, lepljivosti, u koje kao da su ponirali svi izvori moje snage, volje, misli, da se onde iscrpu i da i mene sveg iscrpu. Mršavio sam, nisam mogao da jedem, loše sam spavao, nisam imao želju ni za čim, čak ni da čitam, jer sam bio sav obuzet osluškivanjem razaranja koje se u meni događalo; nisam više ni glumio, niti sam išta predviđao; klonio sam se Nastića, klonio sam se svakoga, mrzeći s neshvatanjem bučni život koji se oko

mene vodio i koji je mene samo premarao i samo me vraćao sve dublje u bolest.

No bolest je nemilosrdno napredovala, i najzad sam morao da povedem stvarnog, medicinskog računa o njoj. U oblasti prepona stvarali su se otoci, koji su mi gotovo onemogućavali da hodam uspravno; rublje mi se promoćilo gnojem, a nisam se usuđivao da ga dam na pranje niti da ga sam operem pred očima drugih; svaki pokret postajao mi je nesnosan, a u nepokretnosti sam beznadežno osećao kako propadam. Mora da sam se i spolja bio izmenio: treće ili četvrte večeri jedan od kurira, onaj surlasta nosa, upitao me je da li sam bolestan. Na svoje sopstveno iznenađenje, sasvim suprotno stidu preko koga dotle nisam ni pomišljao da mogu preći, odgovorih bez razmišljanja potvrdno. Srećom nije pitao za pojedinosti; ispruživši se na strunjači, tako da su mu se dugi žuti nožni prsti pomolili ispod ćebeta, i zevnuvši, prosto je predložio: "Pa hajde sutra na lekarsku. Ionako ću ja voditi bolesnike." Upitao sam ga, već sasvim pomiren, kome moram da se javim i objasnim, no on je začuđeno odigao glavu. "Da se javiš? Pa nikome. Treba samo da te upišem u knjigu." Bio je to prvi glas koji je uklonio jednu prepreku, umesto da nagomilanima doda još jednu.

Ipak, taj odlazak na lekarski pregled nije ispao tako jednostavan kako je po njegovim rečima izgledao. Ujutro sam kurira uzalud tražio: bio je, reče mi njegov drug, pozvan u štab da primi poštu, još dok sam ja, iznuren dugom nesanicom, spavao. Upitao sam ko će mesto njega pratiti bolesnike, a kurir je samo slegnuo ramenima; isto tako nije umeo da kaže ni gde se čuva bolesnička knjiga. Meni je, međutim, bilo nesnosno svako odugovlačenje, sad kada se već, tako neočekivano, ukazao izlaz; činilo mi se, po oštrini žiganja, da bolest baš sad navaljuje silinom koja će i lečenje kroz nekoliko sati učiniti uzaludnim. Razočaran i utučen, pošao sam sa ostalima u menzu na doručak; on se očajno otezao u mljackanju i raspričanoj dangubi, koju nisam imao moći da skratim; već mi se pričinjavalo da ću tu pred svima viknuti šta me muči, bez obzira na uniženje kome bih se izložio.

Ništa slično, razume se, nisam učinio, i kada sam, na povratku, pred našom kućom neočekivano ugledao moga kurira sa već okupljenom grupom bledih i u šinjele umotanih prilika, zahvalno sam mu se i pokorno priključio, bez reči objašnjenja Krletu, koji mi je iz reda zdravih iznenađeno mahnulo. Čekali smo pred kućom još nekoga, i to čekanje je presekla pojava Fjodora, kao da će u poslednjem trenutku dovesti u opasnost moje izbavljenje: šta ako mu se upravo

prohte da sada sa mnom raščićava? Onda je kurir dao znak da se krene; udaljjavao sam se, srećom među nepoznatim ljudima, što ipak nije isključivalo da će se neko od njih raspitati zašto idem lekaru; zatim čekao u predvorju škole, u čijoj se gimnastičkoj dvorani bila smestila vojna ambulanta, opet ispunjen strahom da će me lekar pozvati u grupi i izložiti radoznalosti.

Ali kada je do toga, i zaista tako, grupno, došlo, sve se odjednom pretopilo u hladnu belu svrhovitost pregleda. Spremno sam, pred nabusitom rase-janošću jednog mladog lekara u belom mantilu, raskopčao pantalone, odjednom sam s njim i sa bolešću nad koju smo se obojica nadneli; skoro sam zadovoljno primio njegovo namršteno odmahivanje glavom, i na zaključnu, ljutitu odluku da moram u bolnicu, olakšano odahnuo. U predvorju je kurir - to sam još video nagnuvši mu se preko ramena - svojim trapavim slovima ubeležio odluku u knjigu pored moga imena; istrgho mu iz ruke uput i krenuh žurno da potražim odredište koje je na njemu bilo naznačeno.

XIII

Kao posle košmarnog sna, gradić M. je tek sada prvi put otkrio preda mnom svoj pravi lik: lik malog mesta, samo površno uznemirenog prisustvom vojske i blizinom fronta, a ispod tog uzbudljivog prednjeg plana utonulog u jednoličnost prepodnevne zaposlenosti pod rominjanjem dosadne jesenje kiše, s retkim bezazlenim prolaznicima -domaćicama i oko domaćinstva uposlenim starcima i decom - među kojima bi tek ovde-onde, i što bliže periferiji sve ređe, izbijale užurbane uniformisane prilike, meni sad i bliske i daleke u isti mah. Bio sam još uvek njihov: uniformisan i sam i sa službenim vojničkim uputom u ruci, ali me je baš taj uput, silom propisa koje su sami oni ustanovili, izvlačio iz škripca u kom sam se među njima dotle nalazio. Sada sam ih mogao bez brige zaustavljati, tražeći da mi pokažu pravac kojim treba da idem, i da im se pri tom neusiljeno zagledam u oči, odreda pomalo začuđene bestidnošću sa kojom sam izgovarao naziv svog cilja, pa da ih onda, zahvaljujući se i sa stvarnim osećanjem blagodarnosti što mi više ne mogu nauditi, napustim.

Pred Venerično odeljenje Vojne bolnice stigao sam posle pola sata hoda, umoran i povijen od bola koji sam potiskivao; zastao sam, ipak, pred tim novim mestom boravka s nekim slavljeničkim osećanjem u kome je, doduše, bilo i gorčine, toliko je utisak što ga je ostavljalo odgovarao mojoj potrebi za dalekim,

u samo dno života zabijenim mirovanjem. Nalazio sam se izvan grada, na poljani između poslednjeg reda kuća i železničkog nasipa koji se koso gubio unedogled; na sredini tog otvorenog trougla pribijala se uz zemlju, zamagljena kišom, skupina surih daščara, kvadratno ograđena dva metra visokom bodljikavom žicom koju je čuvao usamljen stražar. Bila je to, shvatio sam, mera da se kužni otpaci rata uklone od pogleda sveta, koji je od sveg njegovog naličja trebalo da zna samo za ranjenike, najdičnije sinove naroda, smeštene u upadljivo nazidanim bolničkim zgradama - mera grube izolacije i zaborava, koju sam ja, međutim, mogao samo zahvalno da prihvatim.

Po kratkoj, zimskoj travi, koja više nije upijala vodu, već je pri svakom koraku štrcala na obuću, prišao sam stražaru što je ravnodušno kisnuo pred jednim otvorom na ogradi i pružio uput. On ga je sričući pažljivo pročitao i dao nemaran znak palcem za leđa, na šta sam ja ušao u ograđeni kvadrat prekriven lokvama. Nasumce, gacajući, uputio sam se najbližoj daščari i kucnuo; ne dobivši odgovor, otvorio sam vrata i našao se u prostranoj goloj sobi od dasaka sa samo jednim gvozdenim krevetom, stolom i stolicom, i lekarskim ormanom koji je svojom belinom odudarao u toj suroj daščanoj sobi i čiji je sadržaj - boce s injekcijama, omoti vate i špricevi - bio rasut po krevetu i stolu. Na rubu kreveta, zavaljen i temenom oslonjen o zid, sedeo je, ili napola ležao, čovek u civilu a s vojničkom kapom navučenom duboko nad mrzovoljno lice; kada su nam se pogledi ukrstili, pozvao me je leno kažiprstom bliže i uspravio trup. Bio je to lekar, jedini u ovom naselju bolesnih, i, pored jednog postarijeg, vazda pripitog bolničara, jedini čovek koji je o nama imao da se stara.

Pregled je prošao brzo i bez razgovora; obavivši ga, lekar je rasejano protrljao obraze, a zatim ustao i pozvao me da ga sledim. I dalje bez reči, pa i bez prigovora što kisne, zaredao je od barake do barake, otvarajući na njima vrata, zastajući jednom, izbačenom, nogom na svakom pragu po minut-dva, pogleda uprta u polumrak, gde bi se galama glasova, dotle gromka, oklevajući stižala, a iznad njegovog bi se ramena, u malom vidnom prostoru pod niskom nastrešnicom, pomolila neobrijana bleđa lica zveravih očiju. Zatim bi vrata zatvorio i sporim bezvoljnim korakom produžio obilazak, po blatu, pod kišom. Najzad, pred šestom barakom, i za mene već neočekivano, obilazak se završio: prestopavši svoj minut, naoko tupo zagledan, doktor je odjednom, ali sporo kao da produžuje zaustavljen pokret, prekoračio prag, prišao drugom po redu krevetu i odigao nauredno prebačeno ćebe. Pogledao me je, klimnuo glavom i izašao.

Nalazio sam se usred haosa koji je taj čovek - po imenu doktor Dajč, i kako sam docnije saznao: Jevrejin, tek pre nekoliko nedelja vraćen iz nemačkog logora gde su mu žena i kći umrli od gladi - više stvarao nego li samo tolerisao. U baraci, nezaloženoj, sa svega tri mala, jednostruka, zamrljana prozora, bilo je, na površini dveju soba za stanovanje, osamnaest kreveta; na musavim čaršavima, ili samo na slamaricama, usred gomila stvari, rančeva, novina, špilova karata, manjerki i boca, ležalo je i sedelo isto toliko ljudi, umotanih u ćebad i šinjele. Kada sam, omamljen teškim zadahom u koji sam uronio, ali jedva čekajući da se ispružim i zgrejem, spustio ranac kraj lakonski označenog kreveta - zbrka glasova i kretanja, koja se bila stišala do poluglasnog dobacivanja uz podrugljivo posmatranje doktorove i moje pantomime, ponovo je živnula i pretvorila se u viku i strku, da zatim dugo ne prestane.

U ovoj zbrci, kako sam docnije utvrdio uključujući se i sam u nju, bilo je ipak reda, doduše samo onog što su ga nametali poslovi u koje je bila izdeljena naša svakidašnjica. Jelo su nam tri puta dnevno donosila u ohlađenim kazanima po dva vojnika iz glavne, redovne bolnice; kada bi se pred otvorom na ogradi pojavile njihove taljige s dugom rukunicom, koje su najgladniji izviđali s prozora, morali smo da izmilimo sa svojim prljavim manjerkama i da ih isplaknemo na bunaru pred doktorovom barakom, kako bismo u njih primili žitku hranu. Odmah posle doručka postrojili bismo se ponovo isto tu da od pijanog bolničara dobijemo injekcije i pilule; dok bi nas večernji suton, iz baraka bez osvetljenja, izmamio u dvorište, gde bismo uprkos blatu a često i kiši, stvorili kao neko avetinjsko šetalište, šljapkajući po barama ogrnuti ćebadima, pričajući i osmatrajući između nasipa i zidova gradskih kuća slobodnu traku obzorja na kome su sevali odblesci dalekih eksplozija.

U razmacima između tih dužnosti i potreba prepuštali smo se pozivu kreveta, ali je potreba za grupisanjem i na toj ravni stvarala nadmoći i podređenosti koje su obuzdavale bezvlašće. U našoj baraci glavnu reč je vodio Lazar, autoritetom svojih trideset godina, a pogotovo poslednjih sedam što ih je proveo po raznim vojskama, redom kako su se smenjivale - u staroj jugoslovenskoj, u domobranskoj i sad odskora u partizanskoj - odnosno uglavnom po bolnicama tih vojska, gde ga je nepogrešivo prebacio njegov sifilis, koji se stalno obnavljao i koji je on u dodiru sa ženama svoga stalno obnavljao; i autoritetom svoga držanja, izvesne urednosti u rasporedu dana što ju je stekao tokom tog dugog vojničkog života. Lazar je činodeljstvom sa svoga

kreveta na sredini centralnog zida barake, sedeći, gojazan i beo, pod četkom kratke kose kojoj se više nije znao pravac, obično samo u belom rublju - dok smo mi ostali drhturili i pod ćebadima i šinjelima - u središtu razgovora, psovki, doskočica, smeha, koji su na obližnje krevete privlačili najbučnije i najsmelije - pozivajući k sebi ćudljivo, na razgovor ili partiju karata, trenutne ljubimce, i otpuštajući ih isto tako ćudljivo, naglo, čim bi mu se spavalo ili samo ležalo u natuštenom ćutanju, koje bi celoj baraci nametnulo šapat.

Ja sam se u ovaj krug vodećih malo mešao, zbog grubih običaja i reči; držao sam se, srećom i krevetom udaljen, po strani od večitog komešanja na sredini barake, ograničavajući dodire na to da ponekom udelim dim cigarete, nabavljene trampom, što se smatralo ljudskom obavezom. Lazar i njegovi, sa svoje strane, uzvraćali su na moju uzdržljivost nekakvim nesigurnim prezirom, koji me je u svakom slučaju štitio od nametljivosti. Da bih se ogradio od njihovog društva, i nehotice sam svraćao pažnju sve više na suseda pokraj vrata; među nama je planula iskra saglasnosti, koja se ubrzo razvila u prijateljstvo.

Sused se zvao Dimov; bio je Bugarin; tako su ga svi, sa "Bugarine", i oslovljavali; crn, plećat, koščat i, valjda zbog slabijeg znanja jezika, ćutljiv kao i ja u ovoj okolini. Zarazu je dobio prilikom jedine slobodne veze, u koju se upustio sa udovicom u čijoj je kući konačio u nekom srbijanskom gradiću; kao seljak i mlad muž silno se stideo svog poraza i neprilične mangupske sredine u koju je zapao. Videći kako se i ja tuđim barake, zahvalno me je obasuo uslugama - prepustivši mi rezervno ćebe koje je skrivao i deleći sa mnom manjerku - a onda, mucavo i škрто, počeo je i da mi se poverava.

Njegovu nelagodnost u ovom skloništu zaraženih i njegov stid zbog nemoralnog čina koji ga je ovamo gurnuo posebno je opterećavala nesloga sa sopstvenom ženom, ostavljenom, pri polasku u vojsku, kod kuće, na selu. U dugim večerima bez svetla šaputao mi je, nalakćen na jastuk, s kreveta na krevet, prizore njihovih čudovišnih bračnih svađa, nastranih borbi za prevlast volje i tela, koje su ih, raspaljene u zajedničkoj postelji, nagonile da se ozlojeđeno uzdržavaju od snošaja, da bi mu se zatim, popustivši želji, ipak na kraju predali, a ujutru se iz njega opet izvlačili posvađani kao što su bili uveče. Sada, odavno rastavljen od žene, on je za njom strasno i ljubavnički čeznuo i bio, činilo mu se, spreman da joj to saopšti, ali ga je stidna, sveotkrivajuća adresa bolnice sprećavala da joj piše; s druge strane, ludo ljubomorani, bojao se da bi ona njegovo ćutanje mogla da protumači kao nastavak poslednjih svađa i

da se reši na preljubu, što bi zauvek onemogućilo da se među njima uspostavi sloga.

Bio je to, dakle, čovek nesrećan, ili mu se barem činilo da je nesrećan, i trebalo je samo da slušam njegove ispovesti i potvrdim ih tek ponekom primedbom razumevanja - ne utehe, jer bi ga ona, kad god bih se njome poslužio, gurnula u uvređeno ćutanje - pa da mi bude zahvalan i odan; svoju muku je podnosio unoseći se u nju celim svojim mišićavim crnim telom, pa je kraj nje moje mirenje sa sudbinom delovalo razložno i slobodno; između barake i njega, koji me je od nje štitio i odvlačio u daleka razmatranja i laskava poređenja, plovio sam na talasima svoje bolesti skoro zadovoljan.

Ona se, uostalom, dosta sporo povlačila - da li zbog dugo neometane, pa dakle duboke ukorenjenosti u tkivu, ili zbog nizom propusta unazađivane terapije doktora Dajča, ili zbog naklonjenosti mog organizma tom stanju oporavljanja u zaklonu - tako da sam do nestanka žiganja i gnojenja imao prilike da kroz prozore na baraki posmatram ne samo zavese pljuskova i slivanje po oknima debelih oblikih kapi, već, u tako reći neprimetnom prelazu, i iskričavi oštri prvi sneg koji su smenile spore ali uporne, sanjive pahulje. Tada je novembar već prelazio u decembar - soba je bila toliko hladna da bi do jutra kosti u nogama prozeble kao da su od stakla - pa sam doktorovu primedbu, izrečenu na jednom jutarnjem pregledu, da sam konačno ozdravio i da će bolničaru reći da mi ispunji otpusnu listu, primio kao novost došlu u pravi čas. Ali da u meni plane i nestrpljivost prema neposlušnom bolničaru, na to je uticalo saznanje do kog sam došao slušajući rasejano razgovor barakaša oko Lazara. Pošto izađe iz bolnice, ustvrdio je neko, vojnik dobija novi raspored, nezavisan od jedinice otkud je došao; taj podatak, dobačen ovlaš, uz pričanje neke uveseljavajuće zgode, uzbudio me je. Živo sam se raspitao, najpre kod Dimova, pa pošto se on pokazao neobavešten, kod daljih suseda: odgovor je bio nedvosmisleno potvrđan. U Propagandno se, dakle, neću morati vratiti; iz ugla tog novog saznanja, i baraka je isplivala pred moja čula bez omekšanja ranije potrebe: zaglibljena u prljavu hladnoću, u smrad i polumrak, stežući mi glavu kao glinenim obručem. Većito ponavljanje istih grubosti i skaradnosti, od kojih su se tresli daščani zidovi, odavno me je razdraživalo; Dimovljevi opisi borbi u krevetu, koje mi je saopštavao poniznim šapatom, nisu mi više dirali samo radoznalost i sujetu nego su mi na neki mučan, uvredljivo potmuo način raspaljivali maštu. Bilo mi je odjednom svega dosta, jedva sam čekao da od

bolničara iskamčim otpusnu listu.

Poslednje večeri, sećam se, slika sredine koju sam ostavljao bila mi se još jednom vratila ublažena prvobitnim odsjajem. Kasno, pošto se većina bolesnika bila povukla u barake iz šetnje, pošao sam na bunar da operem manjerku, kako me ujutro taj posao ne bi omeo u pripremama. Od ledene vode što me je pljuskala po šakama cvokotao sam i po novoj navici poluglasno psovao; ali kada sam se okrenuo da pođem nazad, preda mnom je, na punom mesecu, iznikao, kao gledan s visine, prizor logora. Sneg, još posle večere prošaran crnim šljunkom, skrio je bio te tragove cokula i prostirao se kao talasav čaršav; daleko napred lupkala su vrata, presecali se dozivi - onde u barakama, kakve jesu da jesu, čekala je toplota tela, čekao me je Dimov, odan i željan da sa mnom podeli smiraj večeri u smiraju snage, u noćnom razgovoru koji će nas ispratiti sve do pod koprenu sna. Moglo je to, osetio sam setno, ovako da potraje večito, u ovom najprvobitnijem zaklonu tela, koji mi je tako prisno pristajao i koji je osuđivalo, zapravo, samo nestrpljivo zdravlje.

Ali ujutru, kada sam se Dimovljevom britvom obrijao, i utegao se u odelo, oslobođen, sem gužve rublja u rancu, svih tragova bolničkog boravka, pomislio sam s divljenjem na neverovatnu sposobnost toga istog tela da se iz prljavštine, iz smrada, iz bolesti, iz poniženja, izvuče kao riba i, oljuštivši sa sebe sve što je pretrpelo, zakorači kao netaknuto u nove dodire.

XIV

Sneg je škripao pod mojim teškim čizmama kada sam pružio korak po izgaženom puteljku što je vodio u grad, i u poluokretu još mahnuo Dimovu, priljubljenom uz ogradu, potvrđujući obećanje da ću uskoro doći da ga obiđem. Bio sam i uveren da ću to učiniti, ali ne dugo. Prvi dodir sa ulicama, tim unedogled pruženim žljebovima iznenađenja, s čisto okrećenim kućama pokrivenim čistim kapama snega, sa sve novim i novim umivenim i pribranim licima, potvrđivao je moje zdravlje među zdravima, a sliku musavog Veneričnog odeljenja, ograđenog zardalim bodljama, odbacivao kao nemogućnu, skoro nepojmljivu.

Pre nego što bih se prijavio u štabu armije za raspored, trebalo je da uzmem potvrdu o bolovanju u upravi vojne bolnice; prelaz mi je išao naruku da se uklopim u redovni život od koga sam se privremeno izmakao. Naravno, i dok

sam ležao u baraci broj šest, skupljen nad bolom, ili docnije, uživajući lagodno opušten u njegovom nestajanju, ja sam znao da se ono od čega sam se sklonio, onde napolju, van žičane ograde, i u gradu, i po poljima i po cestama između svih takvih gradova, nastavlja: da i dalje traje rat, o čijim su pomeranjima izveštavale novine što bi nam s vremena na vreme dolazile u ruke, a u tihim noćima opominjali topovi na koje bi Dimov, budeći me uzrujano, upozoravao. Ali je sve to, javljajući se tako, spolja, i zaklonjeno skučenim vidokrugom logoraškog dana, primanjem hrane i lekova, jedom zbog galame, sitničavih svađa i podlosti barakaša, ili mucavim ispovestima Dimova - izgledalo kao da se odigrava u nekom izmišljenom prostoru, van dodira sa našim bolesnim, samo sebi predanim telima. Sada pak, kada su me propustili kroz gvozdenu kapiju bolnice i kada sam zašao među kubuse kamenih, jednako okrečenih zgrada - baš onakvih kako sam ih zamišljao u poređenju sa barakama Veneričnog - i, tražeći kancelariju uprave ušao u popločane oribane hodnike, mene je, u susretu sa grupom ranjenika na štakama i umotanih u zavoje, sa jednom starom seljankom u crnom kaputu do peta i s korpom u ruci što je preplašeno zavirivala u svaku sobu, sa odlomkom razgovora među rekonvalescentima, zimljivo okupljenim kraj radijatora, o pojačanom pritisku Nemaca na Dravi zapadno od M., i jednim uzbuđenim, punim nadanja uzvikom, što mi ga je kroz odškrinuta vrata dobacio bolesnik mršav kao kostur: "Iz koje si, druže, jedinice?" - mene je najednom ta stvarnost nadmoćno prelila, uvukla u sebe, zavrtila me, a onda postavila u svom kolovratu na jasno određeno mesto otpuštenog bolesnika.

Pošto sam dobio potvrdu, posle napetog minuta obnovljenog stida, zbog nepristojne bolesti navedene na listi što sam je dao vojniku za pisaćim stolom, no koji se zatim razlio u olakšanje kada sam se uverio da na primljenoj ispravi više nije navedena - vraćao sam se napolje ponovo izmenjen, oslobođen ne samo mrtvila proteklih dana već i one naivne usplahirenosti što me je bila obuzela pred prizorom snežnog grada ispunjenog pokretom: s jasnom slikom o sebi, kako odlazim, pouzdano i sa odsad nevidljivom tajnom svog doskorašnjeg boravka, jedno klupko obnovljene energije iz čijeg središta oštro kontrolišem svoje postupke.

Pred bolničarkom u maloj, sobi ispred samih izlaznih vrata, koja je na moju potvrdu imala da udari pečat, zastao sam već sa samosvesnim osmehom; privučen njenim punim širokim licem, u kome su usne ocrtavale obris srca kao na svetačkim slikama, rekao sam joj kako sad najednom žalim što bolnicu

napuštam; kada me je upitala od čega sam lečen, samo sam se časak kolebao između istine i laži o ratnim ranama, pa izabrao, kao sredinu, ni sam nisam znao zašto, zapaljenje porebice. Nespretno razuzdano, porumenevši, pokušala je da me uveri kako ni van bolnice sigurno neću biti lišen zadovoljstava; razume se da sam joj odgovorio da će to biti samo ako nju budem mogao viđati. Nailazili su drugi otpušteni bolesnici; čekajući da se udalje pošto bi im ona na uverenje stavila pečat, okretao sam se po sobi i pušio, sve dok mi devojka u jednom prekidu nije kazala raspored svojih dežurstava, koji je podrazumevao i vreme kada je u bolnici mogu naći.

U štabu, na trgu sred grada, u starinskoj zgradi--tvrđavi bivše gradske kuće, koja je stvarala četvrtast okvir prostranom dvorištu popločanom kamenom, a na hodnike izbacivala poslovni metež na izgled bezbrojnih soba, moje osećanje pripadanja dobilo je nov podstrek. Posle činovnički raskokodakane Komande mesta u Novom Sadu, kod Lalickog, posle familijarno neozbiljnog Propagandnog ovo je bila treća vojna ustanova u koju sam stupio; iz poplave uniformi, među kojima su ovde preovladavale one skrojene po meri i sa zlatnim oznakama shodno novom pravilniku, iz uglađenih, izbrijanih lica osoblja koje se oštro pozdravljalo po hodnicima, osećalo se životno bilo visoke vojne ustanove, meni dotle nepristupačne, sa novim odnosima i propisima u ophođenju koji kao da su ništili one stare, po mene tako nepovoljne.

Ispred Organizacionog odseka, koji sam našao po uredno isvešenoj tabli na vratima, vrtela se već, i sedela na klupama, skupina meni sličnih neraspoređenih vojnika. Po zavojima na rukama, po namrštenom hramanju izdvajali su se ranjenici; ali je sve nas sjedinjavalo napregnuto bezlično čekanje da se vrata otvore sledećem na redu, da bi mu bila saopštena odluka o budućem rasporedu, budućoj sudbini. Sav se razgovor, razabirao sam oslonjen o zid, kretao oko toga: kojoj je ko jedinici pripadao pre nego što je dobio ranu ili bolest, i kuda ga sad želja vuče. U glasovima se osećala nesigurnost, bojažljiva potreba da se čuje reč ohrabrebnja; lica pri povratku behu zbunjena, ili potištena, ili ponizno radosna; stajao sam među njima podjednako nemirna srca, ali sam osećao da mi se sprema sud koji je svima nama podjednako neizbežan.

Uspeo sam da sačuvam taj optimistički zamah ravnopravnosti do susreta sa oficirom kome su me u prostranoj kancelariji sa tri raštrkana stola uputili. Ni njegovo podbulo lice i mrzovoljno mljackanje, ni mehanička škrtost pitanja nisu me obeshrabrili: u njima sam osetio rastrojstvo pažnje od zamora, pa sam

spremno ponovio laž o zapaljenju porebrice i dodao svoju istinitu volju da ponovo služim u vojsci svim sposobnostima i znanjima koje imam. Biće da je oficira moja čilost razdrmala, jer on odloži drvenu kutiju s kartonima koje se već bio mašio, diže na mene upale oči i stade da me pita o školovanju i dotadašnjem boravku u vojsci. Ohrabren, rekoh mu ne samo što je tražio, već opisah i svoje zanošenje knjigama, znanje jezika, a na kraju i nelagodnost u Propagandnom, gde za mene nije bilo odgovarajućeg posla. Na to oficir klimnu glavom tako da mu se pod bradom razidoše mršave meke bore, lagano otvori fioku i nervoznom rukom izvuče hrpu hartije, povezanu spajalicom. Sviknuto ju je prelistao, nešto pogledao i označio olovkom, a onda sa uredno poravnane naslage formulara na uglu stola uzeo gornji, nalegao na sto i stao po njemu da piše. Moja sudbina bila je, znao sam, odlučena.

No još me je čekalo iznenađenje. Pošto je ispisao formular, oficir se zabaci ponovo u stolicu, i nemarnim pokretnom ruke, koji je morao ponoviti pošto ga nisam razumeo, ponudi mi stolicu, celo to vreme odmaknutu iza mojih leđa. Kada sam je prineo i seo, zagledao se u mene turobno, i neočekivano rekao: "Znate li da sam i ja išao u istu gimnaziju gde i vi? Naravno, deset godina pre vas", pa je digao pogled zidu i gladeći brzim pokretima palca i kažiprsta uglove usta kao što se češljaju brkovi, nastavio: "Na žalost, zbog porodičnih teškoća morao sam da se vratim u selo i da se uposlim kao činovnik u opštini. A onda je došao rat..." Napucao je obraze, kao da okleva da li da mi se poveri, no pošto me je hitro pogledao, dobacio mi je samo dva-tri pitanja o sudbini nekih novosadskih profesora, i klimnuo mi glavom u znak da me otpušta.

Pošto sam izašao, morao sam najpre da na formularu potražim ime jedinice u koju sam raspoređen, toliko mi je pri susretu nastojanje da pridobijem oficira bilo potisnulo svu ostalu pažnju. Onde na hartiji stajalo je, čitkim okruglim rukopisom: Odsek za štampu - ali gde se on nalazi, to nisam znao. Tada sam se setio, prelazeći u misli etape razgovora, kako je oficir u jedan mah bio digao ruku s perom uperenim u vis, te sam prošao do kraja hodnika i potražio stepenice. Za mnom je ostala grupa još neraspoređenih vojnika; dok sam se udaljavao, moja predstava je vraćala sliku njihovih napregnutih lica kako se okreću vratima Organizacionog, na kojima je brava pod mojom rukom upravo škripnula. Sigurno su očekivali da ću im saopštiti kako sam prošao. No, šta me se ticalo: široke izlizane stepenice vodile su u blagom nagibu naviše; nestrpljivo sam preskakao po dve i po tri, da što pre stignem.

XV

Prvi čovek na koga sam naišao u Odseku za štampu bio je Svetomir Ilić, zvani Sveti: elegantno odeven mršav džin; sedeo je, sam u sobi, na jednom od triju stolova nogu opuštenih skoro do poda, držeći raširene novine i žmirkajući prema njima nad cigaretom prilepljenom za donju usnu. Kada sam ušao, malo je odškrinuo proreze očiju, odložio bez žurbe novine da primi moje rešenje o prekomandi, i pogledavši ga, naveo nekoga sa mojim prezimenom, raspitujući se da li mi je rod ili ga možda poznajem. Zatim, pošto sam odgovorio odrečno, začutao je i ponovo se mašio novina.

Stajao sam pred njim minut-dva neodlučan, a tada upitah treba li još nekom da se prijavim ili da se prihvatim kakvog posla. On me je pogledao po drugi put, i odloživši sad već nepovratno novine i spustivši gipko na pod noge u ulaštenim čizmama, dao mi do znanja: "Što se tiče prijavljivanja, to nije moja stvar. A što se tiče posla, mogu vam garantovati, mladiću, da ovde posla uopšte nema!"

Pokušao sam da ovu neočekivanu izjavu primim kao šalu, pa sam se usiljeno nasmejavao; njega je moj smeh, izgleda, žacnuo, ali ujedno i uverio da se nalazi pred bezazlenim i, prema tome, bezopasnim čovekom. Uspravivši se celom visinom, tako da mu se teme opasno približavalo lampi, uzeo je da premerava sobu dugim koracima i da, zagledan u zidove više moje glave, a svraćajući na mene oči samo u prolazu, dokazuje kako je tvrdnja koju je izrekao tačna. Pri tome se sve više zahuktavao, ubrzavao i hod i govor, mašući dugim tankim rukama, koje bi zatim grčevito skrstio na leđima. U jednom trenutku prišao je u skoku stolu - istome onom na kome sam ga zatekao da sedi - otključao fioku i izvukao svežanj požutelih, po ivicama iskrzanih novina; potertavajući u njima, dugim kažiprstom žutim od duvana, zaglavlje i naslove, pokazivao mi je i dokazivao da je te novine izdavao on, i to pre rata kada su komuniste progonili, a da članci u njima imaju izrazito levičarski smer. Zatim je novine isto onako naglo vratio u sto, pod ključ, i izvrgao kritici stanje u vojci: kako se stare zasluge ne cene, pa na položaje dolaze sve sami tupoglavci bez obrazovanja i iskustva, koji umeju jedino da se ulaguju, pri čemu je navodio niz imena, ne mareći što su ona meni bila nepoznata.

Bilo je to za mene sasvim novo ponašanje; ali ne i neugodno, niti strano mojih shvatanjima. Taj pakosni ispad protiv nepoverenja i zatvorenosti kao da je

ublažavao uvrede kojima sam poslednjih sedmica bio izložen, jer su bili označeni krivci; on je potvrđivao i čilo uverenje što mi ga je ulio povoljni prijem u Organizacionom: da se raspored snaga u vojsci počinje da menja u korist znanja i obrazovanja, vrednosti suprotnih onima kolektiva i žrtve. Golicala me je želja da povlađujem, da na Svetijeve primedbe nadovežem svoje, još otrovnije; od ovog me je zadržavala samo smušenost njegovog ispada, to neuračunljivo nizanje meni nepoznatih imena; osećao sam da bi pristati uz njega značilo vezati se za slabost, i nisam progovorio.

Docnije sam pohvalio svoju opreznost. O nekom pomeranju snaga u vojsci nije bilo ni govora; jednostavno, štab armije je, sa svojim jezgrom prokušanim u borbama, mogao sebi da dozvoli i prisustvo ponekog osobenjaka-bundžije, što se u nekoj nižoj jedinici, udaljenijoj od nadzora i ranjivijoj zbog učešća u operacijama, ne bi moglo ni zamisliti; s druge strane, ovde se zbog potrebe za radom intelektualaca popuštalo u izboru po odanosti.

Što se Svetija tiče, tu je izbor bio ne samo blag nego i promašen, jer je on svoju tvrdnju o neradu u odseku potkrepljivao sopstvenim primerom. Lavlji deo dana prolazio mu je u listanju i čitanju novina, u kojima je imao da zaokruži važnije članke i saopštenja radi mogućeg daljeg korišćenja; posle tog srazmerno lakog zadatka odlazio bi, utegnuvši se u vazda čistu, ispeglanu uniformu i ponevši iz fioke svežanj novina, do nekog od štapskih rukovodilaca, da dokazuje svoje pravo; vraćao se razgnevljen, tvrdio da oko njega sede sve same sfinge, koje jedino što klimaju glavom a ni prstom neće da maknu da on zauzme položaj koji mu dolikuje; tonuo u gospodstvena ćutanja iza kolutova dima, a onda ponekad, uveče u menzi uz čašu vina, ili kad bi neka strana žena okrznila njegovu visoku vitku priliku pogledom priznanja, sav izmenjen, bleđa naborana lica oblaporno istegnuta, pričao događaje svoga stvarnog života i svoje stvarne prirode - o studijama, nedovršenim, u Parizu, kuda ga je otac, seoski sveštenik, bio poslao, o propadanju, docnije, u malovaroškoj novinarskoj boemiji, koje se završilo tuberkulozom, dugogodišnjim lečenjem u jednom planinskom sanatorijumu, gde je uživao naklonost časnih sestara... Zbog ovih priča nekontrolisane iskrenosti koje su ništile famu revolucionara što je o sebi pokušavao da širi, nekako su ga još i trpeli - ostavljali na ovom sklonitom mestu iz pobuda na koje je on sipao vatru: iz nemarnosti, po inerciji jednom izvršenog vojnog birokratskog rasporeda.

Breme rada u odseku nosila su, naprotiv, ona dva čoveka čija je imena

Sveti u prvom razgovoru sa mnom najčešće pominjao kao primer nesposobnosti i ulizištva: Kosta i profesor Ivanković. I onda kada sam sa rešenjem u ruci prekoračio prag odseka, njih dvojica su bili na dužnosti: Kosta u političkom odeljenju štaba da primi nova uputstva, a Ivanković u štampariji da nadgleda i ubrza štampanje biltena. Njihov pravi rad počinjao je, međutim, tek pred podne, kada bi Kosta stigao sa svežnjevima hartije: raportima, izveštajima, zapisnicima, naredbama, koje bi oni, zajedno sa člancima što ih je Sveti zaokružio, celoga dana, a često i noću sve do zore, prebirali, sređivali, jezički ispravljali i prekucavali za štampu.

Bio je to rad ne baš mnogo značajan po utrošenom umnom naporu: neka vrsta kaluđerskog prepisivanja i, sasvim retko, sastavljanja, po naređenju, kratkih komentara i nazdravičarskih članaka gde je svaki izraz i rečenički obrt bio unapred određen vojno-kancelarijskim kalupom; a isto tako i po rezultatu - jednom biltenu dnevno, malog formata, u obliku letka ispisanog sa obeju strana, koji bi se zatim rasturao po jedinicama i među građanstvom. Ali u štabu su toj skromnoj izdavačkoj delatnosti pridavali veliku važnost: bila je to, uz novine koje su izlazile u pozadini i stizale sa zakašnjenjem, glavna idejna veza u glomaznom telu armije, neka vrsta poluzvanične a opširnije i poletnije sročene zbirke novosti i zapovesti, uporedna s onim što su je prenosili kuriri i telefoni, i valjda zato što je štampana, od svih nestrpljivo očekivana i pažljivo proučavana. Na taj način odsek je igrao ulogu nekakve filijalne komande, prijatnije jer manje obavezne od one zvanične; u njega su rukovodioci rado svraćali, da bi malo odahnuli i poigrali se u toj tvornici magične reči, a Kostu i Ivankovića, koje su računali u njegovo istinsko osoblje, neprekidno su zivkali na sastanke i zasipali ih uvek novim i novim brdima spisa, kao u nekom detinjastom nastojanju da svaka njihova odluka i zamisao budu očuvani u neprolaznosti štampanih slova.

Njih dvojica su ovu potražnju - počast i prekomerni teret u isti mah - prihvatili na različite načine: Kosta s nezasitnom ambicijom i energijom zdravog mladića koji je tako reći iz školskih klupa, posle kratkotrajne provere u borbenim jedinicama, dignut na položaj glasnogovornika i tumača mnogohiljadne vojne sile; Ivanković sa pokornom zadihanošću četrdesetogodišnjaka i porodičnog čoveka s ustaljenim navikama kojih mora da se odriče u ovom kolu preteranih htenja i zahteva. U skladu s tim raspoređivali su se, nekako sami od sebe, i njihova moć i međusobni odnos: Kosta je bio spona i stub, Ivanković izvršilac; prvi je pozivan kada je trebalo nešto brzo

shvatiti i učiniti zaokret, drugi ako bi se što moralo otaljavati strpljivim radom.

Na načelnika odseka, majora Ljubotića, malo se računalo u poslovima; u njegovoj kancelariji, posebnoj, do naše, kroz koju se u nju ulazilo, stajao je telefon na direktnoj vezi sa komandom štaba, ali je taj telefon retko zvonio. Majora su zvali samo na zvanične sastanke, kojima je trebalo da prisustvuje po rangu i položaju, ali su i to činili, osećalo se po glasu koji bi poruku preneo, više forme radi i bez velikog uverenja, ne ljuteći se mnogo ako bi se pokazalo nemogućnim da mu poziv na vreme stigne. Ni major nije mario ako bi ga koja obaveza mimoišla: smatrao je da je dovoljno angažovan posebnim radom, pripremanjem, sporim ali temeljnim, predavanja i govora u svečanim prilikama, kojima je uvek izazivao divljenje pa mu ih je štab rado i zahvalno poveravao.

Bio je to crn, muževan, omanji ali temeljno građen čovek već u srednjim godinama, čelave glave, sa koje je retko skidao oficirsku kapu. Spadao je u stariju generaciju revolucionara koja je učestvovala u španskom građanskom ratu, ali u onaj njen deo koji je, po raspuštanju internacionalnih brigada, ostao u Francuskoj, onde proveo glavne ratne godine i tek se sad, okolišnim putem preko područja očišćenih od Nemaca vratio u zemlju. Prema zaslugama i zbog dugogodišnje političarske rutine dobio je visok čin i rukovodeće zvanje, ali se oseća-lo - a i on je sigurno osećao - da se nalazi po strani od vodećeg kruga, koji se tokom ratovanja popunio istina mladim i neobrazovanim, ali u bitkama krvno združenim ljudima. Živeo je aristokratski izdvojen, u posebnoj kući u gradu, gde je i najviše boravio pripremajući predavanja i kamo su mu kuriri, protivno običaju, imali da nose sve sitne potrebe, novine, odela sa čišćenja, sitan bakaluk; držao je konja i ujutru jahao izvan grada i tek pri povratku svraćao u oficirsku menzu na engleski doručak koji su kuvarice samo za njega spremale; u kancelariji je provodio samo sat-dva vremena, koliko da sasluša Kostin referat i o spornim stvarima donese kratke, vešte odluke.

Ophodio se vrlo odmereno, mada bez nadmenosti; nikad ni sa jednim od nas nije reč progovorio o stvari koja se ne bi ticala posla; do njega, koji mu je bio prostorno najbliži, Sveti nijednom nije pokušao da proдре sa svojim svežnjem starih novina. One sveže, međutim, sa zaokruženjima najvažnijih događaja, redovno je unosio majoru na sto, a ovaj nikad nije odbio da se njima posluži, kao da su mu bile potrebne za donošenje tačnijeg suda. I inače, njih dvojicu kao da je vezivala neka prećutna solidarnost. Major je Svetija, kad bi prolazio kroz našu sobu, pozdravljao posebnim, jedva primetnim naklonom

glave; ovaj je uzvraćao kratkim ovlašnim ustajanjem, i nikad nije majora unosio u svoj neiscrpni spisak krivaca i nedokazivaca.

XVI

Pošto nisam imao ničeg zajedničkog sa dvojicom koju su obeležila iskustva i iskušenja, pripao sam drugoj grupi, uz Kostu i Ivankovića. To je značilo rad, ali sam za rad bio spreman i oran. Mene, odnosno nekog sličnog meni, štab je već danima tražio: vojska je ulazila u područje s mešanim stanovništvom i otud regrutovala posebne manjinske jedinice, pa je bilten trebalo izdavati i na mađarskom jeziku. Za to je u prvom redu bio potreban prevodilac, a taj je eto sad bio nađen u mojoj ličnosti.

U sami dan dolaska, pošto su u kancelariju skoro istog časa banuli Kosta i Ivanković, a nešto potom ušetao Ljubotić, bio sam pozvan kod ovog poslednjeg, u njegovu ćilimom zastrtu sobu nameštenu politiranim stolom i ormanom; kratko se sa mnom rukovao, posle čega me je opet preuzeo Kosta, stojeći već na odškrinutim vratima. Trebalo je da smesta uradim prevod; pred mene je na sto - privremeno na Ivankovićev, dok se poseban ne nabavi - stavljen poslednji broj biltena; Ivanković mi je pronašao hartije i olovku, a onda sam se latio posla.

Bio je to težak dan, taj prvi: Kosta je želeo da zahtev za novim čovekom u odseku opravda odmah, štampajući prevedeni bilten već sutradan posle izlaska originala. Celo vreme motao se oko mene na prstima, zagledajući mi preko ramena, dodajući mi čiste hartije i čak režući mesto mene olovku, samo da bi zamisao bila izvedena.

Bio sam siguran u svoje znanje, ali se već pri prvim rečenicama pokazalo da za izvesne reči i obrte ne mogu napamet da nađem odgovarajući mađarski izraz; od pomisli da neću uspeti, da ću se osramotiti, tu pred Kostom koji je svu svoju volju usredsredio na mene, oblivao me je znoj nemoći. Naprezao sam pamćenje; zatim, zamoren, odustajao i, da Kosta ne bi primetio zastoj, nastavljao da prevodim ispuštajući prostor za nepronadene reči; uskoro sam se toliko spleo da mi ni običniji izrazi nisu padali na pamet, pa je tabak postajao sve belji, samo ponegde izbrazdan odlomcima rečenica koje bih odmah uspeo da oblikujem.

U sebi sam vapijao za rečnikom, ali sam u isto vreme želju i učutkivao, govoreći sebi da se tako što u štabu i za tu prvu priliku ne može naći; u jednom

trenutku ove unutrašnje prepirke, koja je u sećanje dozivala rafove s knjigama što sam ih nekad viđao i upotrebljavao - kod kuće, u školi i u javnoj biblioteci - pao mi je na pamet i sanduk u ostavi Propagandnog. Onda sam, sinulo mi je, jednog dana svog izgnanstva, sasvim na dnu, pronašao baš takav rečnik kakav mi je sad bio potreban, pa ga odmah i odbacio.

Uzviknuo sam od neočekivanog olakšanja; istoga časa već sam se i pokajao, pomislivši kako bih, pojavim li se u Propagandnom radi rečnika, najpre imao da objasnim svoje dugo odsustvo, a možda -i tu me je obuzela prava fizička muka - izazvao nekog da ospori ovaj novi, toliko povoljniji raspored. Kosta je, međutim, već čuo uzvik; u skoku se našao kraj mene; kada sam mu, mucajući, ipak ne mogući da oćutim, otkrio svoju nameru, stisnuo je ispupčene blede usne i naredio Ivankoviću, koji je sedeo za jednim krajem Svetijevo stola, da je izvrši mesto mene.

Ivanković se digao s nevoljnim uzdahom, protrljao oči pod naočarima, pa poslušno navukao šinjel, saslušao moje objašnjenje i izašao tromim korakom. Nastavio sam da prevodim, ali sad već pažnje oštro upravljene prema hodniku, očekujući čas da će Ivanković stići s traženim predmetom, čas da će se pojaviti bez njega, jer je već izgubljen, možda upotrebljen iz nečijeg ćefa zajedno s ostalim knjigama za potpalu, ili jednostavno bačen na đubrište. Ili da će Ivankovića u Propagandnom zadržati raspitujući se o meni, odmahujući glavama, i pretresajući pred njim istoriju nepouzdanoga harmonikaša. To mučno stanje potrajalo je više od sata, jer je profesor, ispostavilo se naknadno, usput svratio u menzu na ručak, protivno volji Koste, koji se sam nije micao iz kancelarije celoga dana.

Onda je rečnik konačno ipak bio tu: mala ali trbušata, u karton povezana stara knjiga; na svojim tankim stranicama, u dvema uskim kolonama sićušnog sloga, sadržavala je izraze koji su mi nedostajali. Zadihani Ivanković predao ju je ne pomi-njući bilo kakav razgovor o meni - ta nije mi čestito ni ime znao, setio sam se istog trenutka s olakšanjem -, pa sam se latio da popunim praznine u započetom tekstu, s nekakvim lovačkim žarom koji je dalje podsticala sad ova sad ona nađena reč. Ostatak biltena preveo sam bez zapinjanja, prihvatajući se knjige na svakom spornom mestu. Prolazio je dan; Košta je nad mojim stolom upalio lampu; tekst je trebalo odmah i jezički doterati i prekucati, da bi ga Ivanković što pre odneo na slaganje. Kada sam ustao, zasenjenih očiju, iza prozora se već crnelo zimsko veče, a soba je bila ishlade-na kao ledara, što sam

osetio tek tad, po drhtavici koja je kroz mene prostrujala. Kosta mi je iz ruku istrkao ispisane listove i pružio ih Ivankoviću; othuknuo je duboko, pogleda ručni sat i, razvukavši usta, ustanovio: "Pa, za ručak smo, izgleda, zakasnili, ali će za večeru biti pravi čas."

Izašli smo, sudarili se sa noćnim decembarskim vetrom; u glavi mi je zujalo, a kosti nogu su me bolele kao da je iz njih izvučena srž; ali me je zato s ponosom prožimalo saznanje da sam ispunio ono što se od mene očekivalo. Kosta me je pustio sebi s desne strane i zapitkivao jesam li umoran i gladan; zagledajući mi se u lice pod lelujavim svetlom uličnih lampi, odrečne odgovore nagrađivao je zahvalnim smeškom. Osećao sam u njegovom držanju divljenje koje je moju žrtvu stvarno činilo ništavnim; bio je to moj prvi samostalni radni trijumf i ja sam u njemu zaneseno uživao.

Tako, rame uz rame sa čovekom čija su pojava i svaki pokret odavali sigurnost, prepoznao sam, s lupanjem srca, stari restoran čija su ulazna vrata, iznutra osvetljenih rubova, urezivala žutu zakrpu u mrak ulice. Još pre nekoliko sati plašio sam se da se nađem licem u lice sa znancima; sada sam priželjkivao da se nužni susret odigra dok ovo raspoloženje, kao dobar znamen, još lebdi oko mene. Tako je i bilo; kada smo ušli i oči nam se prilagodile blesku lampi, njihova su lica, s grimasom prepoznavanja, jedno za drugim izronila iz gužve zaposednutih stolova. Najpre sam pred šankom ugledao ekonomu, koji se okrenuo na škripu vrata i iznenađeno-nesigurno mahnuo čašom, onda Maru, koja je lako kriknula za jednim stolom, odgurnula stolicu i radosno pritrčala; a potom su počeli da me okružuju i ostali: Nastić i Krle, bežešar, moj ovlašni školski poznanik, i još nekolicina drugih kojih sam se samo po liku sećao, no koji su mi sada srdačno stezali ruku. U toj srdačnosti bilo je, dakako, preterivanja, izazvanog verovatno Marinim sugestivnim uzvikom, jer oni su me svi pitali gde sam tako dugo bio, pokazujući da se o meni dotle nisu obaveštavali. A ja sam im bio zahvalan baš na tom površnom zanimanju: ono mi je omogućavalo da ga uzvraćam sa proračunatim mirom, ponavljajući sad bez kolebanja jednom izmišljenu priču o zapaljenju porebrice.

Kosta je ovu druželjubivu scenu posmatrao sa odstojanja i ćutke: bio je vidljivo iznenađen njenom toplinom, pošto sam mu tek malopre na ulici bio u polušali rekao da sam vojsku služio uglavnom po bolnicama. Već se pobojah njegovog podozrenja; no onda sam ga pomnije pogledao i u očima što su mi uzvratile pogled otkrio suštu ljubomoru. Odmah sam joj shvatio i razlog: plašio

se da bi čovek, potreban odseku i do kog je tako neočekivano srećno došao, mogao da bude otrgnut ovim valom srdačnosti starih poznanstava.

Požurio sam se da ga razuverim; za to mi je dobro došlo Nastićevo pitanje, u kome nisam mogao da ne nazrem uznemirenost: kada ću se vratiti u Propagandno i u orkestar. "Nikad!" odgovorio sam gromko, tresući glavom, i dodao lupnuvši ga po ramenu; "Dobio sam premeštaj; prijatelju, i vrlo sam njime zadovoljan." Još sam mu obećao da ću ga uskoro posetiti, da bismo se opširno izrazgovarali, pa sam se iz kruga ranijih bliskosti vratio Kosti i pozvao ga da sednemo za udaljeni sto za kojim su se mesta upravo upraznila.

Njemu su se oči namah rasvetlile, ali je bio dovoljno prepreden da tu malu pobedu odmah i osigura. Raspitao se, dok smo večerali, pojedinačno o svakom od mojih bivših drugova, i kad bih spomenuo njihove poslove, podsmešljivo je nabirao nos; nije propustio da mi oda, poveravajući se pretvorno, kako se u užim krugovima štaba na Propagandno odeljenje gleda sa šaljivim prezirom, i da nadoveže kako Odsek za štampu, sa svojim malobrojnim ali po radu dragocenim osobljem, uživa sasvim drukčiji ugled. I ja sam ušao u tu igru, dopunjujući njegovu ocenu svojom, bližom: opisivao sam podrugljivo probe, ono besprekidno trubljenje i pevanje i tamburanje i recitovanje iz svih pravaca, isprekidano napadima ženske cike.

Saglasnost nas je oraspoložila; jeli smo halapljivo, dodajući jedan drugome bez molbe ili upozorenja posudu koja nedostaje ili komad sopstvenog hleba dok kelnerica ne napuni korpu - kao dva vesela kurjaka koji nad zajedničkim plenom mogu da se odreknu sebičnosti. Zatim smo zajedno pošli na spavanje: bilo je samo po sebi razumljivo da se više nećemo rastajati.

Pokazalo se da Kosta, kao ni drugi članovi odseka, ne stanuju ni u kakvom vojnom konačištu - "to ti je, brate, nekomotno", objasnio je, "a i nepotrebno kod toliko malog društva" - već u privatnom stanu rekviriranom na osnovu odobrenja štaba. Major Ljubotić je, dakle, bio izuzetak samo po raskoši smeštaja, ne i po povlastici, koju je uspeo da proširi velikodušno i na svoje potčinjene. Sveti je imao sobu u stanu odbeglog mađarskog činovnika čiju je ženu u monolozima lišenim pakosti spominjao s oblapornim prevrtanjem očiju; Kosta i Ivanković dobili su konak na malom trgu u produženju glavne ulice, kod mesnog apotekara, kome je sin sa porodicom takođe odbegao i ostavio dve sobe slobodne.

Kosta je odlučio da se u veću, gde je i sam spavao, unese još jedan

otoman; njegov zahtev, izrečen poluglasno u naoko prazni mrak iza jednih otvorenih vrata, prostrujao je ubrzo kroz celu kuću. Začulo se šuškanje, mrmljanje dogovora, bat koraka prigušen tepisima i zveckanje ključeva; pojavila se poluodevena sredovečna služavka i usplahireno pozvala Kostu da zajedno prenesu teret; kada su se prostirali čaršavi, zakucao je i sam apotekar, žut čičica jareće sede brade u surom kućnom kaputu; trljajući šake i klanjajući se, poželeo mi je dobrodošlicu.

Kosta je još morao da svrati u štampariju, a potom, zajedno s Ivankovićem, u odsek da dovrši sledeći broj biltena. Iako umoran, spremao sam se da ga pratim; kada je ponudu odbio, uveravajući me da mu više ne mogu biti od koristi, moje razočarenje nije bilo izveštačeno. Ostao sam željan rada što se tako brzo i otvoreno ceni; ležeći, sam u toploj i čistoj sobi, dugo sam se prevrtao osluškujući obazrivo šuškanje ukućana. Ono mi je smetalo da zaspim više nego prethodnih noći hrkanje i psovke barakaša.

XVII

Kada sam se sutradan probudio, u sivom zimskom jutarnjem osvetljenju, Kosta je još spavao, zabačene glave s poluotvorenim ustima, nemirno umotan u jorgan; ispod ruba su stršile glomazne, kao bronza mrke gole noge. No čim sam ustao i pomerio stolicu s prebačenim odelom, trgao se i seo u krevetu, protrljao podbule oči i izjavio da ćemo odmah zajedno poći u štampariju. Dok smo išli u kupatilo da se umijemo, na drugu stranu hodnika, zastao je samo časkom na vratima Ivankovićeve sobe, a onda se okrenuo da sa mnom podeli snishodljivu odluku: "Da ga pustimo neka se naspava. Ionako uvek kuka da je premoren."

Njegovo pitanje, docnije, pošto smo se obukli: moramo li najpre doručkovati, zvučalo je kao nestrpeljiva molba, i ja sam spremno odmahnuo glavom; za nagradu dobio sam lak prijateljski stisak oko mišice. "Menza je tako daleko", potužio se, "a ako ih ne priklještiš odmah izjutra, ništa ti ne urade." Ovo se odnosilo na štampare, vlasnika i kalfu, obojicu Nemce, koji su, objasnio mi je Kosta uz put, bili ostavljeni na slobodi kao jedini stručnjaci u gradu, neophodni za izdavanje biltena.

Na vetrovitoj ulici razgovor su nam prekidali susreti: svuda su već krstarile štablije sa torbama pod miškom i s poslovnim izrazom na licu. Oni su Kostu gotovo svi poznavali, i pozdravljali ga, video sam, sa uvažavanjem u

kome je mesto prisnosti titralo malo nelagode. Ali on se na ovo nije obazirao: zaustavljao ih je i saopštavao im, kao kakvu dobru kućnu vest, novost o izlasku iz štampe prevedenog biltena, dodajući, ako bi poneko pokazao premalo zanimanja, da se tom događaju u rukovodstvu štaba pridaje velika pažnja. "Mora se tako raditi", opravdao mi se docnije, pošto je trećem ili četvrtom ponovio iste hvalisave reči. "Ti činovničići nam u stvari zavide, ali ako im s vremena na vreme ne gurneš pod nos da si bolji, spremni su da o nama govore s nipodaštavanjem, i to baš tamo gde ne treba."

Njegovo ponašanje sasvim se izmenilo kada smo stigli u štampariju, temeljnu prizemnu zgradu s fasadom od crvenih cigala i s rešetkama na prozorima: bio je to sad odjednom gospodar, škrt na rečima i spreman da kažnjava. Dvojicu štampara: bledog, mlohavog postarijeg gazdu, i štrkljastog tamnoputog pomoćnika, koji su, u jednakim sivim platnenim ogrtačima i sa sivim kačketima na glavi, uslužno izmiledi iza pultova i mašina, jedva je pogledao; na njihove pozdrave odgovorio mrmljanjem i odmah zašao u tu šumu gvožđa bacajući oko sebe brze podozrive poglede. Vlasnik, očito naviknut na Kostino osorno držnje, već je, gegajući se, pošao ispred nas ka mašini s podignutom gvozdenom pločom što je tiho zujala; iz njenih rastvorenih ravnih čeljusti izvukao je listić - još uvek je mirisao na boju; bio je to otisak prevedenog biltena.

Želeo sam da opipam i razgledam to delo svoga truda i dosetljivosti, ali listić je bio pružen Kosti. On ga je nemarno uzeo i, skupljenih obrva, stao zagledati i svoje zamerke na raspored sloga odmah mrzovoljno saopštavati štamparima. Zatim, tek što sam preko njegovog ramena uspeo da uhvatim okom nekoliko odlomaka kojih sam se od juče sećao, bezobzirno je presavio listić na četvoro i tutnuo ga u džep; dalje raspitivanje ticalo se nekih novih slova i boja, koje je trebalo da štampari nabave.

Tek na ulici, kuda smo u poslednji tren, na Kostin usputni predlog, poneli tridesetak primeraka biltena, dao je maha pobedničkom osećanju. Uprkos vetru koji je zasipao lice i ruke sitnim snegom, jednako je listao i opet poravnavao svežanj, ubeđujući me, kao da sam jedan od nevernih štablija, kako je štampanje mađarskog biltena najveći podvig Odseka za štampu i da to sigurno neće ostati bez priznanja. U idućem času misao mu je već skočila u budućnost: oduševljeno je izlagao kako treba dalje da radim, uporedo sa njim i Ivankovićem, da bi isti brojevi originalnog i prevedenog biltena izlazili u isti dan.

Uz takvo ushićenje nije moglo biti govora o doručku; Kosta ga više nije ni spominjao; goreo je od nestrpljenja da svoj uspeh i namere iznese onima do čijeg mu je mišljenja bilo najviše stalo. Pošli smo pravo u štab, i bilten je uskoro stao da kruži po ozidini oko popločanog dvorišta; Kosta ga je delio oficirima u prolazu, ulazio u kancelarije i ostavljao list po list na prazne stolove. Konačno je jedan, uz pomoć ekserčića što ih je zatražio u kancelariji arhive, pričvrstio na oglasnu tablu, tik uz original koji je već objavljivao najnovije ratne događaje i naredbe.

Ja, sa svojom neispunjenom željom da se na miru narazgledam biltena, bio sam u toj grozničavoj poslovnosti potpuno potisnut. Kosta nije nalazio za potrebno da ikom nešto kaže o mom udelu u poslu, niti da me uopšte predstavi pri susretima; već su počeli da me nagrizaju zavist i osećanje prevarenosti. Obratio je pažnju ponovo na mene tek kad smo ušli u odsek: onde su nas, zajedno sa Ivankovićem, koji ih je iz komande doneo, čekale hrpe izveštaja za obradu, prema kojima je trebalo da se izvrši novi raspored rada kako ga je zamislio. Osvrnuvši se oko sebe, izvestio je kratko Svetija, utonulog u pušački mir, da ću njegov sto privremeno zauzeti ja i pozvao me da ga prinesemo njegovom; uskoro smo sedeli utroje s Ivankovićem kao galijaši vezani lancima.

Počeo je opet dan kapanja nad rečju i obrtom, naporniji od prošlog zbog novog roka za dovršenje prevoda. Kosta mi nije dao da sačekam da se konačno izaberu tekstovi za bilten, nego je sa svog stola svaki iole važan dodavao meni, odnosno, ako je bio jezički loš, Ivankoviću da ga prvo ispravi, a on bi ga potom opet stavio na moj sto. Uskoro je preda mnom stajala hrpa daleko veća od količine reči koju je letak na svoje dve stranice mogao da primi; dok sam je ja smanjivao za sve po jedan neznatan list, uz naprezanje pamćenja i preturanje po rečniku, stalno mi je bilo na jeziku da upozorim Kostu na tu nesrazmeru i izlišan trud. No njegov profil s izbočenim usnama i bradom štrčao je nad hrpama s nemilosrdnom odlučnošću; shvatao sam da će nameru sprovesti po cenu bilo kolikog mog i Ivankovićevog truda, i poslušno sam, potiskujući otpor, primao i slagao pred sebe sve nove i nove gomile reči.

Zauzvrat, došao sam u priliku da ocenim prednost već i same blizine Kostine. Nešto pred podne, kada je on sam, na telefonski poziv, otrčao u komandu, vrata naše sobe su škripnula i na njima se pojavio, oklevajući, poviši čovek uzana lica sa mnogo zlatnih oznaka na rukavima i okovratniku. Po hitrini sa kojom se Sveti odvojio od prozora gde je, pušeći, stajao oslonjen leđima, i po

štropotu stolice sa koje je Ivanković u isti mah skočio, shvatio sam da se pred nama nalazi visok rukovodilac. Čovek je pritvorio za sobom vrata, neodlučno pošao prema nama, a onda, mahnuvši listom hartije u kome sam uzbuđeno poznao prevedeni bilten, skrenuo u pravcu Ljubotičeve sobe. Svi smo znali da je ona prazna, no samo se Sveti pribrao da gosta na vreme upozori: prišao mu je i ne zapinjući slagao da je major upravo izašao poslom. Oficir je tada opet neodlučno zastao, mahnuvši još jednom listićem i zagledao se u mene i Ivankovića; imao sam utisak da će prići našim stolovima i stupiti u razgovor. U tome ga je sprečio opet Sveti, raširivši uslužno Ljubotičeva vrata. "Ako biste za čas ušli", rekao je zaveslavši rukom, "mi ćemo druga majora smesta pozvati."

Tada je nastupio preokret: u sobu je hukćući od zadihanosti ušao Kosta; očigledno obavešten o poseti, potražio je pogledom oficira i pristupio pravo k njemu. On je po Svetijevom držanju, koje je najednom izgubilo zamah i sigurnost, shvatio da je major odsutan, pa je u sobu sa širom otvorenim vratima bacio samo uzgredan pogled da se uveri, a onda se pred njima isprečio. "Vi ste sigurno došli zbog biltena", rekao je neusiljeno gostu, a pošto je ovaj klimnuo glavom, ispružio je ruku prema nama, sa samopouzdanjem koje je isključivalo prigovor, pozivajući ga da nam se približi. Mimo Svetija, koji je najednom postao suvišan i kome nije preostalo drugo nego da se vrati prozoru i zauzme stav posmatrača, poveo je oficira u trougao složenih stolova i slatkorečivo ga uputio u pojedinosti posla.

Oficir je slušao rasejano; dobijao se utisak da je, suprotno Kostinoj pretpostavci i svom priznanju da je tačna, slučajno do nas zalutao, te zapravo ne zna šta treba da čini. Dok je Kosta neumorno ponavljao lekciju uvežbanu pred štablijama toga jutra, izostavljajući, razume se, odeljak o pažnji koja se biltenu poklanja s najvišeg mesta, ali dodajući da je upravo maločas preduzeo korake da se prvi prevedeni broj pošalje u manjinske jedinice, pogled gosta je umorno klizio po sobi; nije se zaustavio ni na kom posebno, mada je čak i Sveti pokušavao da ga privuče brižnim izrazom. Onda se u jednom trenutku, laganim pokretom, mašio rečnika na stolu, otvorio ga na sredini i bacio pogled, pa oči nepogrešivo digao na mene, sa bleskom zanimanja koji je na čas prelio onu zamagljenost umorom, i ja sam, porumenevši, shvatio da me je zapazio i da je načisto sa mojim učešćem.

Kada je izašao, ne sačekavši Ljubotića, u pratnji Koste samo, nas trojica zgledali smo se odahnuvši. "*To* je bio komesar armije", prišapnuo mi je

Ivanković, nagnut preko stola s izrazom zaprepašćenja na licu, i: "Sfinga!" dočekao je ovaj idolopoklonički odjek zajedljivi Sveti, okrećući se prozoru i paleći novu cigaretu. Njihovo uzbuđenje, toliko različito jedno od drugog u izrazu, izgledaše mi jedno: izražavalo je nemoć, koja je u meni samom, zajedno sa smirivanjem ništa manjeg uzbuđenja, ustupala mesto ponosu.

XVIII

Kostina preterivanja dobila su u komesarevoj poseti i suviše blistavu podršku, a da bih ikada došao u iskušenje da ih osporim. Uostalom, taj način bezobzirnog gomilanja poslova, samo da se, po cenu svejedno kolike žrtve, izvrši što je namereno, vladao je i bio prihvaćen u celom štabu, već i po navici stvorenoj u partizanskim akcijama, po šumama, protiv nadmoćnog neprijatelja; prelaskom vojske na frontalno ratovanje, koje ju je izlagalo neočekivano teškim gubicima, ta navika je stekla samo novo pravo građanstva. Naredbe i izveštaji leteli su na položaje i natrag bez prekida, nošeni iznurenim kuririma, koji su slagali na stolove kancelarija zamršene zadatke proračuna i taktike; prozori masivne zgrade štaba na sredini grada svetleli su po celu noć, pozivajući sve one koji ne učestvuju u bitkama da to okaju odričući se odmora i sna.

Ja sam na taj poziv rodoljubivog iskupljenja bio prilično neosetljiv, ali me nije mimoišla draž nagrada. Štab je bio centar prostranog bojišta, u koji su vojnici i civili podjednako upirali pogled pun strahopoštovanja, i bilo je uzbudljivo pratiti kako on, svojom razgranatom komandnom mrežom, usmeruje celo to područje zemlje, sa svim ljudima koji se po njemu kreću, marširaju, ginu. U taj splet spadao je sad i moj prevedeni bilten, rasturan svakodnevno među hiljadama ljudi, raznoseći mojom rukom pisanu reč kao direktivu.

No, nije bila nužna ta složena predstava pa da se osetim gordo polaskan. Više nego preko nje, dokaz svoje važnosti nalazio sam u usputnim pojedinostima radne svakidašnjice, u tome kako su me, već posle nekoliko dana, stražari pred kapijom štaba prepoznavali po silueti ili hodu pa me bez reči ili uz sporazuman pozdrav propuštali; u neusiljenosti sa kojom su moju pojavu presretale štablije u dugim, hladnim, vazda bukom ispunjenim hodnicima. A onda, iznad svega: u kakav god neuobičajen sat da sam išao na dužnost, znao sam da onde na spratu džinovske kuće, u jednoj od njenih soba, kameno sigurno sedi moj moćni prijatelj Kosta, očekujući da mu se i ja pridružim u bdenju. Bio

sam neophodan, upravo ja, pa sam pored sveg umora hrlio uz one izlizane stepenice u napregnutim skokovima, sa vrstom divlje čežnje.

Kosta je to moje pokoravanje dužnosti prihvatao kao samo po sebi razumljivo; takvog me je, s tom pokornošću i upoznao, rre prozrevši nikad da sam zbog nje morao učiniti prelom u navikama. Ovo svojstvo uočavao je samo kod Ivankovića, koji, brzo se zamarajući i trom po prirodi, nije umeo da ga krije; uskoro je među nama postalo navikom da se na račun pospanoga profesora podrugljivo zgledamo i da, u šali, tobož se žaleći na nespavanje i zimu, iz njega izvlačimo dvostruku meru tih istih žalbi. Da se s njim ne bih izjednačio, da bih, naprotiv, ostao u istom redu sa Kostom, pristajao sam da i dan i noć provodim u odseku, odlazeći da spavam po sat-dva, često tek u zoru, ili sam se predavao snu onde za stolom, sa čelom na spisima, do bledeg jutra koje bi postepeno zamenilo lampu - zgrćući pred sebe, uz trostruku i četvorostruku gomilu materijala za prevod, još i hrpe tek prispelih izveštaja da ih odaberem zajedno s Kostom ili ispravljam umesto Ivankovića.

I protiv svoje volje, dakle, svrstavao sam se među one na koje se Sveti, prilikom našeg prvog susreta, onako žestoko okomio, uz moje zlobno, samo slučajno neizrečeno povlađivanje. Sada sam bio sve manje sklon da odobravam njegove zamerke. Doduše, ponekad, kada bih stigao u odsek pre Koste, sav utrnuo od neispavanosti, pa onda zatekao samo Svetija, podsmešljivo opuštenog u očekivanju kancelarijskog dana, ispunilo bi me zavidljivo razumevanje za taj trezveni stav, pa bih se u čudu pitao šta me to goni da izlišno kažnjavam sam sebe. Ali potom, u toku dana, pošto bih satima i satima sedeo zgrčen, često gladan i gotovo uvek željan odmora, a uglom oka i s pola uha i nehotice beležio kako se on šećka, pali cigarete i lista novine i, protežući se i zevajući, prežvakuje novosti koje smo mi već znali, i to iz biltena koji smo u tom istom času i mesto njega pravili; kada bi u podne, čim zvono sa crkvenog tornja počne da otkucava, akuratno ustao i zakopčao lepo ispegłani šinjel pa uz nemaran pozdrav odšetao na ručak - dok bismo mi ostali da naprežemo oči do dva i do tri sata, a često bez prekida do večeri i noći - tada bih, zaboravljajući prirodnu naklonost prema njegovom ponašanju, morao da negodujem protiv te sebične neuviđavnosti. A negodovao bih, naravno, obraćajući se Kosti, jedinom od koga sam očekivao razumevanje.

Kosta mi ga nije uskraćivao, ali nije ni trošio reći i vreme na slične izlive. Siguran da se požrtvovanje isplati, on nije mario ako se drugi ne koriste ovim

sredstvom uspona. Tudi rad ili nerad zanimao ga je jedino sa gledišta biltena, njegove iskaznice pred višima, pa je obruč volje stezao samo oko mene i Ivankovića, koji smo bilten gradili, dok je majora i Svetija, kao nekorisne, čak udaljavao od sebe, da bi mu zasluge ostale nepodeljene. Mene je to, razume se, još više dražilo; sputan između netrpeljivosti moje prirode prema naporima rata i rada, i nemogućnosti da odolim prednostima što ih oni pružaju, osećao sam se obmanut; sve sam vatrenije psovao, pred Kostom, Svetija, krijući potajnu čežnju za njegovim lakim izbegavanjem posla. No, prikrivanje je bilo skoro izlišno: Kosta ni inače ne bi mogao nazreti pozadinu mojih raspoloženja. Obuzet isključivo sobom, umeo je da ih tumači samo prema sebi, kao nedoslednosti jednog ranijeg, neiskusnijeg sebe, ispunjenog samo sirovom potrebom za delanjem, a još nesvesnog njegovih mogućnih učinaka.

Bilo mu je, međutim, stalo da me do kraja pridobije - stajao je sa svojom neskrivenom, i zato nesimpatičnom ambicijom, u stvari sam - pa je nastojao da me razuveri i uteši. U prekidima rada, koje je Ivanković jedva čekao da bi od nas pobegao na večeru ili na spavanje, ili dok smo udvoje išli kući, ili već ležali u krevetima u mraku apotekarove sobe, izlagao mi je stanje u štabu i odseku, u stvari one zakulisne pojedinosti koje su imale da učvrste moju privrženost. Od njega sam saznao za prošlost majora Ljubotića, za pravi lik Svetija, tih okrnjenih karijera i karaktera kojima se prividno, spolja, ništa ne prigovara; na najvišem mestu, međutim, uveravao me je Kosta, u konspirativnoj političkoj organizaciji komunista, koja okuplja najvrednije i najodanije bez razlike na čin i godine, ovi nedostaci se pažljivo beleže. Onde je prednost na strani nesebičnih i čiste prošlosti, kao štiti smo on i ja; nagoveštavao mi je, najpre neodređeno a zatim sve jasnije, da bih baš poslušnošću bez pogovora i ja mogao postići da budem primljen u taj krug.

Znao sam dabome o kakvom se krugu radi; pri njegovom pomenu više sam se prestrašio nego iznenadio; još je u meni bilo živo sećanje na nekadašnji Đuričin, sa sastancima na kojima sam se osećao neprikladan i tuđ. Ali, da ne bih raspršio povoljan sud o sebi, morao sam da ćutim o iskustvima i otporima, a Kosta je moje ćutanje tumačio kao nemu pažnju sledbenika; ona mu je laskala i podsticala ga da se sve potpunije poverava.

A to poveravanje, to saznavanje tajni o ljudima imalo je neodoljivu privlačnost. Ono je ulivalo osećanje moći - zar nisam već sad, svojom obaveštenošću, stajao visoko nad ostalim osobljem odseka - i unosilo

optimističku ispravku u moja mučna sećanja. U ono staro vreme, ubeđivao sam sebe, komunistička organizacija je bila u povelju, ilegalna, tadašnje vlasti su je gonile, i moj korak prema njoj bio je posledica mladalačke nepromišljenosti; sada je to realna državna sila koja donosi korist, tako nedvosmisleno, skoro bestidno izloženu u Kostinim uveravanjima. Odoleti toj sili nije se moglo: ona se nametala svakom čoveku na području koje je osvojila, pa ako se meni pružala prilika da joj se priklonim dragovoljno, kao privrženik kome se ukazuje poverenje, umesto, kao još donedavno, pod pretnjom, onda izbor nije bio težak. Uostalom, sve to razmišljanje tonulo je, beznačajno, u plimu saznanja da mi se nudi nagrada. Još neodlučan, pa i strepeći, ja sam, u stvari, podstičući Kostu kritikantskim ispadima da svoja obećanja ponavlja, za tom nagradom već pružao željnu ruku.

XIX

Posle prve nervozne nedelje uvođenja u prepisivačko-prevodilački rad, nastupilo je srazmerno zatišje: ne oko mene, istina, jer je zaduženja bivalo sve više, nego u meni: navikao sam se na njih i na novu sredinu. Postepeno, Kosta je počeo, kao što je nekad činio sa Ivankovićem, da me šalje u ustanove po materijal za objavljivanje ili u štampariju po korekturu; nalazio sam se sve češće van štaba, na ulici, pa sam mogao više i raznovrsnije da posmatram.

Prepoznavao sam gradić pod snegom: redove kuća, ćoškovice, kafane - sve ono što sam imao prilike da vidim stižući ovamo sam na zahuktalom kamionu, zatim kada sam u koloni po dvoje, svakodneвно, išao iz Propagandnog u menzu, pa potišteno a i s olakšanjem u bolnicu, i kad sam se iz bolnice vraćao zadivljen svetom bez ograda. Ali, kako su ta mesta, i ljudi oko njih, izgledali drukčiji sad, dok sam ih obuhvatao pogledom smirenim radom koji se priznaje, i izoštranim poznavanjem rata, pa i onim posebnim što mi ga je ulio Kosta! Umesto ondašnje tuposti, ili usplahirenosti, ja sam sad trezveno sagledavao igru koja se odvijala pred mojim očima, pod prividom slučajne svakidašnjice.

Onde, napred, žurio je neki podoficir sa torbicom o ramenu; on je mogao nositi naredbu koja će pokrenuti hiljade ljudi u nov prodor prema zapadu, preko obližnje reke; onamo opet, poprečnom ulicom, promicala je duga kolona: moglo se desiti da ona bude bačena u bitku upravo istom onom naredbom; od nje i njenog ishoda zavisiće možda sudbina ove kuće, i starca što upravo iz nje izlazi

obazirući se oprezno-sneno na obe strane i ne sluteći svoju sudbinu. Svi ti ljudi, i vojnici i civili, pristalice i protivnici, pa i oni utonuli u spokojstvo doma i njegovih sitnih potreba, podvrgavali su se toj sili, služeći ili se koprcajući na različitim prečagama njenih lestvica. Bila je to uzbuđljiva drama kojoj sam prisustvovao, i čijih sam zakulisanih pokreta bio svestan, i upravo se spremao da u njih usečem stazu svog ličnog uspona.

Na ovim mojim novim putevima belasale su se i prilike žena, posle tolikog vremena opet na domaku ruke. Iskrsavale su iza uglova, zamicale u kapije, vrebale dvosmisleno iza kancelarijskih stolova. Moje oči su ih grabile u pregrštima, a mašta ih je, davno izgladnela i razdražena preteranim radom i nespavanjem, obrtala i odmeravala. Čas bi to bila neka neznanka koju sam toga ili prethodnog dana sreo, čas srcousta bolničarka koje sam se sećao s grižom savesti jer je još uvek nisam potražio, čas Mara, čiji su me oduševljeni uzvici u menzi, kada bismo se onde zatekli u isto vreme, uznemiravali nagađanjima. Ali, preduzimao nisam ništa; za to sam bio i suviše zauzet, do kraja pritisnut Kostinom voljom, koja je stalno zahtevala, požurivala, kontrolisala. A to je bila ona ista volja koja me je gurala ka cilju, ka moći, i ja nisam hteo da je pokolebam prepuštajući se čulima, pošto sam znao da takva promena ne bi izmakla Kostinom brižljivom oku. Nisam to hteo, bar, dok se moja moć ne ostvari i toliko osamostali da njegova postane nepotrebna, a taj čas je opet zavisio od njega, od toga da li će slika koju je o meni, po sopstvenom uzoru, stvorio, ostati nepomućena.

Naravno, postojale su i one druge žene, plen bezimenog, tajnog osvajanja, koja je moje odskora razmaženo iskustvo još spremnije tražilo. Do njih se moglo doći i ovde u M., u to nisam sumnjao -pogotovo ovde, jer se blizina fronta, sa svojim opomenama noćne kanonade i bleskova, sa stalnim smenjivanjem jedinica, podsmevala svemu trajnom, mameći na prolazno, na užurbano, grabilačko. Moj naviknuti pogled nazirao je takve, lake šanse u hodu, u očima, u izrazu lica onih kraj kojih sam prolazio; kada sam jedno prepodne, pošavši od kuće sam u štampariju, ugledao ženu jakih listova kako pretrčava ulicu stežući oko sebe oteščali grudnjak, i uleće u krčmu na uglu da bi posle nekoliko trenutaka izvirila kroz kapiju u produženju kuće, znao sam da se nalazim pred jednim od mesta svoje naklonosti. Uzbuđeno sam zastao, a zatim ne mogavši da odolim, otvorio kapiju. Našao sam se u prljavom dvorištu, po čijem je smetlištu, zasutom snegom koji se odozdo topio, čeprkalo nekoliko kokošaka; u dnu se

nalazila mala posebna zgrada na čija je vrata upravo izlazila neuredna sredovečna žena. Posmatrali smo se ispitivački, a onda mi je nepoverljivo prišla i upitala šta hoću. No, ispod njene sumnjičavosti moje vično oko nazrelo je strah prestupnika; zagrejan sećanjem na prošle slične prilike, odgovorio sam smelo da tražim ženu koja je malopre izvirivala. Moja sabesednica je zatresla glavom odrečno, ali bez odlučnosti; kada sam, uz usiljen smeh, krenuo da je napustim, brzo mi je dobacila; "Možete je pričekati ako hoćete. Mislim da će uskoro doći."

No ja sam otišao, odmahnuvši rukom, da me ne bi ni pokušala zadržati. Kosta me je, znao sam, čekao, a ja ga nisam smeo izneveriti; ipak, prava draž tog povlačenja bila je u činjenici što sam u njemu osetio novu sposobnost da odbacim želju koju bih mogao tako lako ostvariti. Čitava scena bila se odigrala i za mene neočekivano, iz samog nagona, najpre požude a onda opreznosti, ali baš zbog te spontanosti, sad kada je bila prošla, mogao sam sebi likujući da čestitam što sam se odista, i ne primetivši to, izmenio. Ja nisam više bio spreman da srljam bez računa i predostrožnosti u igru pohote, i to, osećao sam, ne samo iz straha da ću biti otkriven i kažnjen, nego i zato što su oni koji su mogli da me otkriju i kazne sad bili za mene važniji i privlačniji. Dok sam izlazio, još sa šumom uzburjane krvi u glavi, ali bez osvrtnja, produžujući nepokolebano na dužnost, po meni se razlivala, taložeći se, jedna nova, dotle nepoznata, trezvena snaga. Ako je bilo nužno da odložim zadovoljenje, ja sam na to bio spreman. Štaviše, to odlaganje mi je pružalo - osećao sam, udaljujući se užurbano od kuće iskušenja - jedno neslućeno zadovoljstvo, rasipničko i cicijaško u isti mah: zadovoljstvo neiskorišćene mogućnosti, mogućnosti od koje sam umeo da se uzdržim da bih je kasnije potpunije iscrpao.

Istrajnost mi je uskoro bila nagrađena: jedne večeri, pošto smo se Kosta i ja vratili iz štaba kući, i već bili pretresli pojedinosti radnoga dana, on je pred mene stavio tabak hartije i rekao mi da ukratko napišem svoju biografiju; odmah zatim je izašao u kupatilo, stavljajući mi na znanje da ne želi da mu postavljam pitanja. No, pitanja nisu ni bila potrebna; odmah sam shvatio o čemu se radi; beše to upravo ono što sam već danima očekivao i, u stvari, sračunatim ispadima protiv Svetija, podsticao i požurivao. Kosta nije spomenuo rok i njegovo sporo ćutljivo svlačenje te večeri samo je potvrđivalo pretpostavku da sa pisanjem mogu pričekati; međutim, odjednom me je obuzelo nestrpljenje da mu što pre udovoljim. Svest su mi zapljusnuli gotovi izrazi i obrti, kao da sam ih nedeljama smišljao; čim je Kosta legao, okrenuo se zidu i obznanio da je razgovor za taj

dan završen, seo sam za okrugli salonski sto, stavio pred sebe hartiju, uzeo pero i u jednom potezu, nižući rečenicu po rečenicu kako su mi se same nametale, i ne brišući niti prepravljajući išta, ispisao sam biografiju.

Bila je to biografija puna istinitosti; samo data, naravno, iz vidnog ugla mladoga čoveka - a taj sam čovek u onom času jedino i bio - koji njome ima da stekne pristup u partiju komunista. Opisao sam detaljno svoje poreklo, otuđenost u kući gde se život svodio na sticanje novca i na što lagodnije otaljavanje dnevnih obaveza, što je moju prirodu usremljenu ka višim, duhovnijim ciljevima mučno pritiskivalo; zatim opasne godine rata u kojima sam s nemoćnim zaprepašćenjem pratio divljanje okupatora, kome, premlad i nezreo, nisam umeo da se suprotstavim povezujući se sa organizovanim snagama otpora; najzad stupanje u vojsku, dobrovoljno, u još neodređenom traženju nečeg boljeg, odlučnijeg, koje se uskoro, kroz kolektivni rad u Odseku za štampu štaba armije, pretvorilo u uverenje da sam najzad dospao na pravo mesto, gde ću svoju ličnost, pod rukovodstvom iskusnijih, moći u punoj meri da razvijem. Sve je to bilo rečeno neposredno, bez ikakvog određenog obećanja, koje ne bi dolikovalo novom pristaši, ali isto tako i bez navođenja mutnih uzgrednih doživljaja kakav je bio pristupanje Tagorinoj grupi, koga sam se odrekao na prvi hitac rata, i kakvi su bili nesporazumi u Propagandnom odeljenju, i stidna bolest. Linija mog života, diktirana onim delom mene koji je njime sada upravljao, išla je pravo, pokazujući samo suštinu, ono pročišćeno i s gledišta partije pozitivno što sam uspeo da sačuvam i pronesem do toga noćnog sata, za taj sto nad kojim sam se ispovedao.

Pošto sam spis dovršio i pročitao, bio sam njime potpuno zadovoljan; zadovoljan je njime, očito, bio i Kosta, koji ga, istina, nije čitao preda mnom, sutradan ujutro kad sam mu ga predao, ali mi je zato jednog od sledećih dana saopštio, tobož uzgred, kako je "stvar u međuvremenu stigla kud treba". Što je imalo da se učini bilo je učinjeno. Preostalo je samo da se čeka i nikud ne skreće sa izabranog puta, pa da se onda punim šakama zahvati u bujni život što ga je taj put nudio.

Događaj koji je sprečio da se to obistini odigrao se pet-šest dana potom, u samu noć Nove godine. Ja sam tu noć željno čekao, jer je štab, i pored kritičkog zastoja na obližnjem frontu, ili baš zbog toga, pripremao u M. veliku zabavu, na koju su plakati danima pozivali vojsku i građanstvo, obećavajući kao glavnu draž učešće drame, hora i orkestra Propagandnog odeljenja. Privlačila me je

pomisao da se baš uz svirku starih poznanika a u prisustvu stotina novih lica najzad predam razonodi u saznanju da sam za nju ovlašćen; pitao sam se uz to neće li upravo ova noć, sad kada me je pisanje biografije oslobodilo neizvesnosti, ispuniti one moje želje koje sam dotle morao da potiskujem.

Nas u odseku zadržao je i te večeri, kao i svake, rad na oba biltena; i mada smo ih Kosta, Ivanković i ja sastavili s neuobičajenim odsustvom temeljitosti, a Kosta je, impresioniran visokim pokroviteljstom proslave, progledao to i nama i sebi kroz prste, ipak smo večeru u menzi završili poslednji, sami, poslužila nas je uvređena kelnerica tek oko deset sati. No i to mi je, u stvari, izgledalo povoljno; izbeći dosadu programa, sa zamornim slušanjem i sedenjem, pa se pojaviti u pravi čas neukalupljenog slavlja s plesom i udvaranjem.

Uz ukrućenog Kostu, koji se, lišen posla pre vremena, još uvek brinuo zbog površno spremljenih rukopisa, i Ivankovića, koji se bez volje pokoravao našem brzom koraku, misleći, valjda, na porodicu okupljenu oko trpezarijskog stola sa njegovom nezauzetom stolicom, hrlio sam prema pozorišnoj zgradi kitnjaste kvadratne fasade, pred kojom je pločnik, rasvetljen kroz široka rastvorena vrata, bio prekriven mnoštvom koje ih je opsedalo. Bilo je sigurno prisutno pola garnizona: svi koji behu slobodni i svi koji su za ovu priliku dobili izlaz; zatim mladež grada, privučena na prvu veliku priredbu posle oslobođenja, mešajući se razdragano s uniformama i sklapajući poznanstva. Zbijena u nemirnu kolonu, gomila se gurala kroz vrata u zgradu, odakle se već čula svirka; pridružujući joj se i sam, izdvajao sam pogledom najbliže devojkice i tražio onu koja bi mi ove večeri možda mogla pripasti.

U dvorani s polukružnim zidom, kuda smo prodrli iz tesnog predvorja, zaustavio nas je bedem leda: neodlučniji su bili zastali već pri prvim koracima, obeshrabreni gustom masom plesača, koja je na celom prostoru izvodila figure nametnute muzikom. I moji pratioci su zastali, skloni da se pomire sa ulogom gledalaca; morao sam da im stanem na čelo kako bih se probio u pravcu pozornice i orkestra, gde sam slutio da ima više mesta i pregleda. Utom mi je u ugao oka uplovila jedna prilika, koja se otisnula od zida i krenula, razmičući redove, da mi preseče put. Jedna ruka mi se obisnula o rukav; sreo sam pogled koji je usrdno podsticao na prepoznavanje; preda mnom je stajao Đurica.

XX

Nije se bio skoro ništa izmenio: iste one buljave sjajne žute oči neodređeno nekud zagledane, isto strasnički ispijeno lice, isti jarki izraz druželjublja; samo mu je, mesto crnih kovrdža, glavu pokrivala santimetar duga kruta čekinja. "Najzad!" uzviknuo je smeškajući se s olakšanjem, stežući mi i tresući lakat, od nestrpljenja da me prene. "Tražim te već ceo dan u štabu", potužio se, privlačeći me sebi i unoseći mi se u lice da nadviče muziku i galamu. "I jutros, i pre podne, i posle ručka." Pa mu se osmeh još šire razlio po tankim usnama i šiljastoj bradi: "Onda sam se setio da ću te najsigurnije naći ovde, gde ima devojaka", da bi odmah zatim i iščezao, u masku nestrpljive odlučnosti. "Moram s tobom da razgovaram. O jednoj veoma važnoj stvari."

Gledao je u mene - mimo mene, s napetim očekivanjem, u kome je titrala nada da ću njegovu želju prihvatiti s istim žarom; mahinalno sam, još uvek s pozdravnim smeškom na licu, klimnuo glavom. A u meni je u stvari rasla potreba, daleko jača od radosti i radoznalnosti što ih je pobudio neočekivani susret, da oslobodim ruku, odgodim razgovor za drugi put i nastavim da se probijam u pravcu pozornice. Onda je svirala muzika, okretali su se parovi, stvarala su se prva, ispitivačka poznanstva; znao sam, ako zaostanem, da ću propustiti sve izgleda na koje sam za ovo veče toliko računao. No on, kao da je primetio da oklevam, nestrpljivo mi je protresao ruku, i skupivši veđe, još odlučnije odredio zahtev. "To mora biti odmah. Molim te. Veoma je važno."

Pogledao sam ga, začuđen tom mračnom žestinom koja se nikako nije slagala sa opštim slavljeničkim raspoloženjem, i tek sam u tom trenutku postao svestan koliko je neobičan način na koji mi je Đurica pristupio. Iza veselosti pri susretu, koju sam bio lakomisleno uzvratio, izbijalo je olakšanje očajnika, iza molećivog požurivanja napetost gonjenog; stajao je preda mnom u otrcanom civilnom kaputu, sa crvenim kariranim šalom vezanim u čvrst čvor iako je u prepunoj dvorani bilo zagušljivo, sav usredsređen u stisak kojim mi je još uvek obuhvatao lakat. Osetio sam kako me dotiče senka nelagodnosti, još nejasne, ali dovoljno teške da me opomene na onu nekadašnju sa zavereničkih sastanaka, podstičući na opreznost, u prvom redu pred Kostom i Ivankovićem, koji o tom vremenu nisu ništa znali niti je trebalo da znaju. Osvrnuo sam se, pronašao njihova lica koja mi behu okrenuta s izrazom očekivanja i dobacio im, preko nečijih glava, da ćemo se naći docnije. Zatim sam dao Đurici znak da me sledi i

progurao se s njim u stranu, prema uglu.

Onde, u praznom prostoru između zidova i bedema neigrača, on mi najzad pusti lakat, ali samo da bi mi, nešto niže, obujmio šaku vlažnim prstima. "Hvala ti!" reče podrhtavajući glasom. "Znao sam da ćeš ostati stari dobri drug." No zatim je, sa prislenkom neizvesnosti u borama čela, zatražio i da to potvrdim; "Jer mi smo stari drugovi, zar ne? Ti nisi zaboravio naše druženje, naš kružok", hteo je da zna, da proveriti, pa pošto sam ja, sve više obrvan nelagodnošću, pristajao samo klimanjem glave, on prasnu; "Ta ja sam te u njega uveo, zar ne? Zar ne da je tako bilo!" I tek pošto sam, smirujući ga, poplašeno posvedočio: "Da, da, razume se", njegova se volja opustila, zajedno sa stiskom, a lice mu dobi skoro plačan izraz. "Ja sam to sad sve izgubio", dahnuo je, spuštajući glavu na grudi. "Meni se više ne veruje."

Izgovorio je poslednje reči šapatom, koji sam ja, zbijen uz njega, jedva razabrao kroz buku muzike, razgovora, smeha; ipak sam imao utisak da njegov glas nadjačava graju i prodire u temena i uši onih ispred nas, koji kao da su svi stajali u trepetu nepomičnog osluškivanja. Što je malopre bilo nelagodnost, nejasna slutnja smetnje, pretvorilo se najednom u go, paničan strah. Više se nije radilo o tome da ovo veče ne bude upropašteno - sinulo mi je u misli - radilo se o mome dobrom glasu, o mome opstanku! Zadržavanje u dvorani postalo mi je istoga časa nesnosno: Đuricu, to stvorenje koje podseća, osećao sam kao teg okačen o rame; bio sam željan da ga zbacim, ali mi je izgledalo da nas gužva i vika i muzika, kao užad omotana oko nas, neodoljivo sabijaju jednog uz drugog, u opasnu zbliženost koju njegove nesmotrene reči mogu svakog trena da otkriju. "Tiše, zaboga", opomenuo sam ga usplahireno, i: "Hajdemo odavde!" naložio sam nestrpljivo, najednom i ja šapatom, postavši tek u tom trenutku svestan, po prigušenosti tog šapata, koliko mu svoj strah otkrivam. Savladavajući se, ne gledajući mu u oči, pokušao sam da obrazložim što neupadljivije, pokazujući u kameno čvrsti niz leđa pred nama i oko nas: "Ovde se čak ni stajati ne može. Potražimo neko mirnije mesto."

Ovo dabome, sem što beše izgovor, nije moglo ni da se ostvari, bar ne u zgradi pozorišta. Predvorje sa bifeom, kuda smo se jedva probili kroz suprotnu struju zakasnelih gostiju, prosto se raspadalo od stiske, guste do nepokretnosti; ljudi su se ljuljali s noge na nogu, apatično neodlučni da li da se vrate ili ostanu zamorno stojeći, makar samo na dohvat zvuka što je na mahove probijao žagor razgovora i slapove dovikivanja. U polju zbijenih glava provirivale su ponegde

devojačke, očiju unapred molećivo predanih ruci koja će ih izbaviti i povesti u vrtlog zabave koju je veće obećavalo; no iza mene je dahtao Đurica, slep za ovo kolo tražilaca i nudilaca sreće, sledeći me sa poslušnošću u kojoj sam osećao, leđima i temenom, njegovu tešku, samo za ovih nekoliko prelaznih trenutaka uzdržanu volju. Morao sam, postade mi jasno, pošto-poto da učutkam tu volju za podsećanjem ako sam mislio da se još ikad krećem slobodno među ovim ljudima; i pokorno sam, ne osvrćući se, sekao put rukama i ramenima, dijagonalno od vrata do vrata upućujući se napolje, na ulicu.

Tu smo se onda zaustavili, u prelamanju mraka i veštačke svetlosti, među svetom koji je još pridolazio ili zbijen čekao, neodlučni kuda ćemo. Upravo, neodlučan sigurno samo ja, koji sam u mislima prebiraو mesta gde bismo se mogli skloniti: u štab, apotekarev stan, u kafane, u štampariju. Sva ona su se, međutim, činila neprikladna za naš razgovor; ući u njih s Đuricom kraj sebe značilo bi, osećao sam, još šire obznaniti našu povezanost, a ja sam upravo bio rešen da je po svaku cenu stresem sa sebe. Pogledao sam ga: u izlizanom kaputu s drečavo crvenim šalom među reverima, nepokrivene ošišane glave, očiju uprtih prema meni, pod izdajničkom svetlošću lampi koja mu je lice brazdala nestalnim senkama, bio je oličenje tajnosti, zabačenosti, iz stidne prošlosti izronilog podsećanja rešenog da se nametne drugome. Jedino što sam u tom trenutku mogao učiniti bilo je da ga barem sklonim od pogleda ljudi, u mrak, da sam na sebe primim i u četiri oka otklonim nepriliku koju je, osećao sam, sa sobom nosio. Tražeći izlaz, oči mi skrenuše sporednoj ulici, iza samog pozorišta; nisam govorio ništa, samo sam trgao ramenom i uputio se prema njoj, žurno izmičući da ne bi ko od ljudi između kojih smo morali da se probijemo shvatio da smo zajedno.

On moje odbojno držanje nije primećivao, kao što, činilo se, nije opazio ni hladnoću zimske noći koja nas je, posle sparnog pozorišta, ugrizla iz nepomičnog vazduha i kao drvo muklo tvrdog snega na pločniku. Odmah iza ćoška, čim smo zašli u samoću puste ulice, saleteo me je, s boka kao pas, promuklim šapatom, vraćajući se, sa iscrpnošću manijaka, na polaznu tačku razgovora, na naše drugarstvo, koje je u njenoj svesti očito zauzimalo mesto spasonosnog znamenja.

"Moram ti priznati da zapravo nisam pojma imao da si i ti ovde", odao je u poverenju. "Bio sam naprosto upućen iz mobilizacionog centra u štab armije, i došao sam pun neizvesnosti kuda će me baciti, i bez nade da bih mogao išta da

preduzmem u svoju korist. Onda sam slučajno čuo tvoje ime i obavestio se. Međutim", spustio je glas žalobno, "nisam te mogao naći." Onda mu se glas ponovo razvedrio. "Ipak", rekao je, okrećući mi lice, s bleskom naivno lukavog smeška u polutami, "već i samo saznanje da si tu ulilo mi je hrabrosti da zatražim raspored u tvoj Odsek za štampu. Mislio sam: to i inače najbolje odgovara mojim sposobnostima, a i ti ćeš tu moći najbolje da mi pomogneš." U hodu, ćutke, dva-tri puta je zatresao glavom pa onda uzdahnuo. "Kamo sreće da smo se našli jutros. Sada bih već znao na čemu sam. Ovako", digao je pogled, "uspeo sam uza sve navaljivanje samo toliko da mi se raspored odgodi. No, to je već pola uspeha. A sad kad smo se sreli, valjda je uspeh manje-više i siguran." U glasu mu je lebdela neizvesnost svih koji su čekali pred vratima Organizacionog. "Šta ti o tome misliš?"

Šta sam o tome mislio! Gutao sam ukočen, ne ni ukočen već sleđen od te nemogućnosti. Da on dođe u odsek, kao stalni njegov član, među Kostu, Ivankovića, Svetija i mene, on koji je znao o mom davnom uključenju u Tagorinu grupu, a nije shvatao da to sad treba tajiti, nego bio, naprotiv, oran da brblja, hvališući se našim drugarstvom, tom zaboravljenom, nepromišljenom i neprijatnom stranputicom mog puberteta! Da razori, da oskrnavi, da uprlja i zamrsi sve što sam ovde stvorio baš zato što nisam imao prošlosti!

Ali on je bio sav obuzet njome, prošlošću, pa je i moje ćutanje protumačio kao nedoumicu izazvanu sećanjem. "A ti se sigurno čudiš i pitaš", spustio je pokajnički glas, "otkud se ja, koji sam još pre rata bio tako jasno opredeljen, pojavljujem u vojsci ovakav i tek sada. Veruj, nije moja krivica", prineo je šaku prsima, "mene su upropastile okolnosti." Brzo je udahnuo hladnog noćnog vazduha i od toga se zakašljao; morao je da mi se uhvati za rame kako bi, čisteći grlo, oslobodio sluz i pognut je ispljunuo. "Čim je izbio rat i nas prebacili u Beograd", produžio je neočekivano brzo, još bez daha, ali tečno, kao da bi predupredio moguće protivljenje, "ja sam se odmah javio našima i izvršavao sve zadatke. Nisam se plašio opasnosti. Rasturao sam letke i sakrivao u stanu ilegalce." Tek tada je zastao, oklevajući dok mu se dah šumno vraćao. "Ti valjda znaš šta je to značilo, tamo", želeo je da proveri. "Ja, doduše, nemam tačnu predstavu kakve su bile prilike kod vas..." zazvučala mu je u glasu tašta stručnjačka radoznalost, koju sam ja, bežeći od polaganja računa, odbio mrzovoljnim mrmljanjem. "Možeš, dakle, da shvatiš", produžio je na to, klimnuvši glavom kao zbog nečeg umiren da ću njegovu delatnost sad umeti da

cenim. "Ti koji me znaš od ranije." Onda mu se glas nesigurno prelomio. "Ali bio sam otkriven, jedan mali s kojim sam stajao na vezi oko letaka pao je, i već isti dan propevao. Uhapsili su me i strpali u zatvor."

Opet se zaustavio, nekako trapavo-nemoćno, na sredini uličnog kolovoza, prstiju desne ruke nervozno zauzetih iznad kratke čekinjaste kose, gde su mu se nekad povijale duge kovrdže, otkrivajući siluetom, pod smrznutim slapom mesečine, pozu nekadašnjeg neumornog raspravljča. "A zatvor", uzdahnio je "zatvor je nešto sasvim drugo. U zatvoru", krenuo je da objašnjava, teško nalazeći reči ali sređeno kao po zaključku dugog razmišljanja, "u zatvoru nije strašno to što te tuku i što ti prete smrću, nego je strašno to što batine i smrt izgledaju tako uzaludne." Pogledao je u mene sa strane, ispod oka, kao da proverava utisak koji je svojim rečima ostavio, pa me uhvatio i cimnuo za ruku. "Čudiš se?" upitao je, i odmah odgovorio mesto mene; "Da, ti se čudiš. Jer, reći ćeš, kako može izgledati uzaludno nešto što smo izazvali svojom voljom. U zatvor smo dospeli zbog onog što smo činili napolju, prema tome on treba da ima i smisla. Zar ne?"

Zastao je, neočekivano; ruku povukao i savio, pa sastavio sa drugom kao da mi na njima nešto pruža. Bili smo blizu fenjera; ivica svetlosnog kruga ga je presecela napola, osvetljavajući mu šake; mogao sam da vidim kako one drhte napeto ukočene. "I to bi bilo tačno kad bi te u zatvoru naprosto kažnjavali", rastegao je, kao da sriče sa tih sastavljenih šaka. "Ali, ne, ne, oni te ne kažnjavaju, kao što se misli", nastavio je šapućući, nagnut. "Oni te tuku, ne daju ti da jedeš, to da, ali samo zato da im kažeš što je potrebno." Kašalj ga je prekinuo u govoru, protresao ga, i on se dugo zacenjivao dok nije oslobodio sluz i ispljunuo je. Tad se uspravio, udahnuo nekoliko puta i ponovo mi se prikučio, hvatajući me za lakat. "Tuku te i pitaju, tuku i pitaju", cimao me je po ritmu svojih reči, "udaraju te i lome ti kosti, zavrću mošnice i skaču ti sa stola na stomak." Pogledao me je u lice, osetio sam njegov vreli i mokri dah. "Stalno, neprestano", siktao je, "dok ne kažeš ili dok te ne ubiju batinama ili izmrcvarenog pošalju pred cevi pušaka." Zastao je, odvojio se malo od mene i pustio mi ruku, ali lica okrenuta meni, kao da bi daljinom hteo dati više prostora onom što ima da mi kaže. "Pri tom im nije važno ono što ćeš reći, razumeš? Jer to najčešće već i znaju. Ko, s kim, kada, kako? To su im pitanja. I pošto ti čutiš, tuku te dalje. Tuku i druge, čuješ ih noću kako stenju pred vratima ležeći na hodniku, bačeni tamo da umru. Sutra ćeš tako biti bačen i ti."

Prenuo se, protresao glavom, a onda mi hitro prišao i ponovo mi se uhvatio za lakat i upio u mene pogled, koji je blesnuo na nesigurnoj granici svetlosti. "Da se razumemo!" gotovo je viknuo, uveravajući. "Ti si sa sobom davno raščistio i bio si spreman na patnje, na batine, ti si sto puta u sebi zamišljao kako ćeš se pred mučiteljima isprсити i reći im, ili ćutanjem dati do znanja, da se boriš za svoje uverenje i da nećeš pokleknuti." Zatresao je glavom i pustio mi ruku, pa smo koračali slobodno, s lampom ostavljenom iza nas, sve dok nije uhvatio nit govora, nešto mirnije, tečnije. "Ali onda vidiš da od toga nema ništa, jer te niko ništa ne pita o tvom uverenju, jer te jednostavno tuku i traže imena i mesta, drugo ih se ne tiče." Opet je zastao, ukočio se kao od nenadane misli, zagledao se napred, kašljucajući i tražeći rukom moju, dok je nije našao i stegao. "Onda čak najednom vidiš da ih se ni to ne tiče, da im je svejedno! Oni te tuku i ispituju i određuju za dalji život ili za smrt sasvim ravnodušno, na komad, samo da bi te se što pre otresli. Mesta treba za druge. Nije im nimalo stalo da proniknu ko si ti, koliko si odlučan i odan. Oni samo tuku i pitaju. Ako govoriš, stave te na desnu stranu, ako nećeš, na levu, a to znači smrt. Tvoja volja. Oni njoj samo pomažu, batinama i streljanjem drugih. Ti sam si im beznačajan, predmet koji će staviti ovamo ili onamo."

Dok je izgovarao poslednje reči, u njih se odnekud zapleo udaljen smeh: znak prisustva ljudi. Prenuo sam se i istrkao ruku, ali je on ponovo zgrabio. Dok su smeh i razgovor, tamo negde iza nas u mraku, jačali a onda se opet utišavali, držao me je čvrsto, jedva nešto usporena koraka, a tek potom olabavio stisak, produžujući da govori u žurnom, sad već neprekinutom zamahu, kao da bi nadoknadio što je propustio: "Ti tada shvataš svoju beznačajnost u tom kolu kasapljenja. Jedno mesto više u prerađivačnici. I shvataš, sad već njihovim očima, beznačajnost svoga čina. Nekoliko letaka, prepuštanje kreveta umornom čoveku s javkom. Pih. Sve je to sićušno i daleko prema uskomešanoj klanici u kojoj živiš. A prilika ti se nudi. Moći ćeš da odahneš. Da razmisliš. Da utvrdiš svoju odlučnost. Umreti možeš uvek. Savest ti je, uostalom mirna: svi koje ćeš spomenuti već su ili pohapšeni ili mrtvi." Glas mu se spustio u potmulo gundanje. "Tako sam jednom rekao sve što sam znao. Stavili su me na desnu stranu. Uputili su me u popravni logor."

Kašalj ga je prekinuo; kada se smirio, stajao je i dalje lica podignuta k meni, čela i jagodica plavo osenčenih mesečinom. "Shvataš?" viknuo je suludo trijumfalno, tako da sam mu, prestrašen, vrativši se dva-tri koraka, prišao. "Niko

nije tako očekivao pobjedu naših kao ja. Niko!" zatresao je glavu. "Ja sam u sebi sve raščistio. Ja znam da je jedino što vredi: služiti ovoj našoj stvari. Tamo u logoru su nas kljukali religiozno-fašističkim predavanjima, toliko beskrajno bljutavim i primitivnim da bi ih već zato morao omrznuti. Ali ja nisam ni prestajao da ih mrzim. Mene su oni tukli, trljali mi so u rane, najhladnokrvnijih lica dok sam jaukao. Ali, ja sam stao na desnu stranu. Ja nisam mrtav. To mi se ne može oprostiti."

Ućutao je; u jednom trenutku digao ruku prema viticama koje nisu više postojale, pa je, pokrenuvši u prazno prste, obamrlo spustio. Stajali smo bez pokreta na nepoznatom raskršću; u tišini, sasvim iz daleka, začuo se jedan jedini potmuo pucanj, možda s one strane reke. No ja sam ovo samo uzgred zaključio; nisam mislio na bitku; nisam u tom trenutku mislio ni na šta; buljio sam kao hipnotisan u prostor oko mene i onaj u meni, koji su se nestvarno slivali.

Bili smo na samoj periferiji grada, dokle briga o osvetljenju nije dopirala. Oko nas su, po ivicama ulica bez fenjera, samo mesečinom tamno ocrtane, lebdele siluete nekih kuća, otimajući se raspoznavanju kao da su sa tuđe planete. Sve drugo je tonulo u snežni plavičasti mrak, po kome su, tragom Đuričinog kazivanja, vrvela ona tela, sabijena zidovima, u krvi i ranama. Mogao sam u tom času da osetim njihovu bezizlaznu muku crva, onaj metež patnje koji se davi sam u sebi, i od toga me je obuzimala neka u isti mah i paćenička i veličanstvena jeza. Stajao sam, činilo mi se, suočen sa samom sudbinom, onom istom koja me je bila okrnula još onde kod kuće, u Krčijinom stanu, u pričanju partizanskog oficira, kao pretnja i mogućnost, i kao objašnjenje mojih nelagodnosti pred iskušenjima rata, njegovih opredeljenja. Sada međutim, iz usta Đurice, moga parnjaka u prvim takvim iskušenjima, ona je silovito provalila kao istinski moja sudbina, koju sam mimiošao u stvari samo slučajno, ili, još uzbudljivije tajanstveno, usled nekog nedokučivog sklopa događaja koji je moj put, sa zajedničkog raskršća pre četiri godine, usmerio u drugom pravcu. Privlačilo me je da taj tajanstveni sklop dokučim, ispitujući njegove pojedinosti, delovanje, da se unosim u ona neshvatljiva stanja koja su mene mimoilazila dok su u Đurici trajala, da upoređujem držanja i postupke; istovremeno sam imao potrebu i da pobegnem, da se oslobodim tog bolesnog izjednačavanja i vratim se u samo sopstveni svet prisnih potreba i poslova. Uzbudeno sam čekao da Đurica odluči; da je u tom trenutku nastavio ispovest, ja bih je željno slušao, sve dublje u nju tonući i s njom se izjednačavajući. No on je jednako ćutao, kašlju-cajući

pognut, dopuštajući da se oko nas, lagano, ustali slika stvarnosti: novogodišnje noći na pustoj periferijskoj ulici, s kolebljivom ratnom pozadinom i s našim dvema samotnim prilikama što u njoj šire svoj neodlučni dah.

Bilo je vrlo hladno: vazduh nas je, nepokretne, sve čvršće stezao u svoj ledeni oklop, kosti na nogama probadala je blizina smrznutog snega sa pločnika. U jednom trenutku neodoljivo sam se stresao; grč u ramenima i cvokotanje zuba najzad su me priveli razboru. Opet su preda mnom, ovog puta željnim toplote i svetlosti, promakle slike prostorija koje me, sa svojim pećima i pokrivačima, očekuju; no odmah se i ovog puta javljala ograda da su one samo moje, ne i Đurićine. On je, videlo se po onoj turobnoj zagledanosti u zemlju, po mehaničkom kašljucanju o kome nije vodio računa, stajao bez povratka, tu na rubu grada: na rubu, u stvari, života; odbacili su ga oni ideali, ona borba koje je nepromišljeno sledio; dok sam ja, koji sam ih napustio, pred tim idealima i pred tom borbom stajao čist, jasan, predodređen da tek ucrtam vidljiv trag u njihovo za mene sveže tle. Pravo sam imao ja, osećao sam trijumfalno, otkidajući se, već, nepovratno, iz zanosa koji je ispovest u meni razlila, iz tog bolesnog unošenja u žrtvu, u patnju, u štetnu iskrenost. Ako je trebalo da Đurici pomognem, ja sam to mogao samo ukazujući mu na sebe kao primer, gušeći tu nerazumnu strast kopanja po prošlosti, koja - došao sam istoga časa do kraja, to jest do početka našeg suočenja - preti da i moj položaj nepotrebno ugrozi.

"Sve to treba zaboraviti", izgovorio sam zaključak razmišljanja i za samog sebe iznenadno; postalo mi je nepodnošljivo da stojim na ledu, ukočenih nogu i s jezom u leđima; uhvatio sam ga za rame, okrenuo i povukao nazad, ka središtu grada, ka ljudima. "Varaš se ako misliš da se ovde gleda na ono što je bilo", produžio sam tek potom, pokušavajući da i sebe uverim. "O tome se, da znaš, uopšte ne govori. Govori se samo o tome ko sada šta radi i kako radi."

Ali: "Ne!" viknuo je on na to, izronivši u času iz svoje pogruženosti. Ljutito je istrgao ruku iz moje, da bi mi se odmah zatim približio i sam me stegao za lakat. "Ja moram sve reći: oni pojma nemaju!" Glas mu je ponovo prešao u zadihan šapat. "Da si samo video njihova lica, danas u Organizacionom odseku! Kako su prevrtali moje spise; kako su me pogledali iznad rasklopljenih hartija kada su ih pročitali. Ta oni vide samo slovo!" Opet je povukao ruku, prineo je drugoj i pognuo glavu kao da sa šaka čita mišljenje svojih procenjivača. "Oni vide samo to: bio u zatvoru, popustio, izdao; i spremni su da me bace u neku kažnjeničku jedinicu, da poginem ludo. A znaju li oni moje

muke? Znaju li šta je mene to stajalo? Znaju li uopšte ko sam ja i kakav sam?" Prišao mi je u skoku, obuhvatio mi ruku svojima obema i viknuo pravo u lice: "Kao što znaš ti! Ti!" Tražio je moje oči; bili smo opet pod fenjerom, i ja sam morao da ih upravim, prestrašeno, u njegove neuhvatljivo izbuljene, u nedogled razro-gaçene. "Ti koji si me poznavao u početku", dahtao je. "Ti koga sam ja priveo ovoj našoj stvari i koji to sad možeš da posvedočiš. Zar ne? Zar ne da je tako?" tražio je, drmusajući me, sad već po drugi put, da potvrdim, i ja sam neotporo, brzajući da što pre stresem nesnosni dodir, izbacio: "Da, da, naravno. Naravno da je tako!"

Tek tada me je pustio, a ja sam istog časa, ne odolevši, gotovo istrčao iz svetlosnog kruga lampe. Sada sam tek shvatio do kraja zašto me je potražio, zašto prisilio na ovo ludo kruženje u novogodišnjoj noći oko grada: ne da bi se uz mene privio, na meni zgrejao, već da bi me uništio! Pokušao je da se ugura u moj Odsek za štampu ne da bi mu uz mene bilo lakše, već da bi meni bilo teže; ne da bi o našem nekadašnjem druženju onde brbljao - čega sam se ja naivno užasn timer - već da bih po njegovom nalogu brbljao ja; želeo me je ne za druga, nego za svedoka! Da, upravo to: očekivao je da ću istupiti pred ljude i da ću im posvedočiti kako smo on i ja, zapravo pre svega on a ja pod njegovim uticajem, pristupili Tagorinom kružoku da bismo se borili za ciljeve koji danas evo pobeđuju. A to je bila obična laž, bar što se mene tiče, istina je bila nešto sasvim drugo: Stanislava, vežbanje plesnih figura na sparnom balkonu škole igranja, neiskreno drugarstvo, njegovo smušeno profesorisanje, mučna dosada preživakavanja dijalektičkog materijalizma u hladnoj veš-kuhinji, koju je rasterao prvi prasak rata, i nije ostavio u meni drugoga traga sem olakšanja!

No, da li bih tu istinu mogao izreći ako bih pristao da izreknem i laž; da li bih mogao stati pred Kostu, koji već ima moju biografiju s prećutanom prošlošću, i pred ljude kojima je on dalje predao, i pred oficira u Organizacionom odseku kome Đurica hoće da me privede; da li bih im mogao sve to izreći, moleći ih da prosude, da shvate, da spuste pogled niskoj zemlji, gde se, u ukrštanju sebičnih nagonskih postupaka, ono prošlo na kome insistira odigravalo; njima i svima koji bi za našu prošlost sutra saznali? Ne, ne, znao sam, zamislivši u trenu lice oficira Organizacionog, iza čijeg lakovernog umora stoji, spremna na osvetnički skok, gorčina siromaštva, bolesti, godina žrtvovanih u ratu; i strogo Kostino; i hladno Ljubotićevo; i Đuričino najzad, tu kraj moga, koje nisam gledao, ali sam znao da na njemu stoji urezana neotklonjiva volja da

raščišćava. Ne, ne, s takvom istinom ja pred ta lica nisam mogao izaći, jer ona znaju samo za istinu laži, kao nekad Tagora i njegovo društvo; u ovom slučaju samo za alternativu između čiste linije moje napisane biografije i prošlosti opterećene prećutanim grehom. Za njih je istina laž, a laž istina, zaključio sam; ja bih sa svojom iskrenošću bio žigo-san kao lažov, bio bih odbačen, uništen; pobeđu bi odneo Đurica, ta mračna kašljucava pognutost, to klupko sulude volje, taj nasrtljivi komad jedinoga htenja da se potvrdi lažna istina. Osećao sam ga u tom trenutku kao nešto neljudsko, a vrelo i tvrdo živo, što pored sve molbe i vike i smirivanja ne prestaje da srlja, što se zariva i zapliće, u meso, među udove, u utrobu, balaveći naježenu kožu; da je kraj nas stajala neka provalija, mislim da bih našao rešenosti da ga, ćutljivo zgađen, u nemoćnoj odbrani u nju gurnem.

Ali mi smo se, naprotiv, sve više približavali središtu grada; moje bezizgledno bežanje, kome se on prilagodio rasejanim brzim koracima, nosilo nas je kraj kuća iz kojih je izdajnički provirivao život: jedan rasvetljen prozor, glas prigušen pregradama zidova do nerazumljivosti. Negde iza uglova već su promicali ljudi: muklo su se čuli koraci po odrvenelom ledu, odlomci razgovora, smeha; naša samoća udvoje prestajala je. Trebalo je opet pomišljati na ugled, na utisak; otkloniti barem neposrednu opasnost da budemo zatečeni u ovom divljem kolu otkrivanja i ućutkivanja. Ali kako? Misli su me sve dublje uvlačile u onu suprotnost istine i laži, koja je sa svakim korakom, osećao sam u panici, udaljavala mogućnost da se sporazumemo.

Tada je neočekivano sam on pokazao izlaz. Zacenivši se od kašlja, usled žurbe, na koju ga je valjda tek taj napad upozorio, zaustavio se i mahnio podignutom rukom kao da daje signal zahuktanom vozu. "Ti, dakle, nećeš?" upitao je, glasom prozuklim od sluzi. "Ti, dakle, nećeš da se za mene zauzmeš?" molio je, savlađujući kašalj ali i pomiren s njim, kao i, video sam po tom malaksalom mahanju, sa mojim odbijanjem. Teturao se onde, na smrznutoj, klizavoj kaldrmi, opsednut jedino mišlju kako da se spase, beznadno dalek od one druge, koje sam se plašio: da mi naškodi. Nije ni slutio - kazalo mi se iz slike nemoći koju je pružao - da bi mi mogao naškoditi, jer mu je i moja težnja da prikrijem prošlost ostala nedokučiva; tražio me je, slepo, i dalje na istom, sopstvenom koloseku lažne istine, za koju je jedino i znao; tražio kao presuditelja svoga greha, kao prosjak bogataša koji bi mogao da ga usliši.

Bilo je to spasonosno otkriće, i ja sam se za njega grčevito uhvatio,

vrativši se, preko neravnina razgovora, do početka još nevinog od znanja. "Ali otkud! Gde bih ja? Pa ja *hoću* da ti pomognem!" uznastojao sam da ga uverim, prilazeći mu ponovo uz bok i hvatajući ga predusretljivo pod ruku. Onaj zaključak da je moj izbor bio bolji - zaključak koji je u meni blesnuo kada sam naše dve sudbine uporedio - javio se iznova, sad kada sam se oslobodio straha, kao potreba da nekako izravnam tasove, da mu pomognem da se osovi na noge; osim, razume se, u onom nedopustivom zahtevu. "Razume se da *hoću* da ti pomognem, samo ja tražim bolji put nego što je tvoj." Morao sam odlučno da zaustavim njegovo protivljenje, krenulo s radoznalim podizanjem glave, s pogledom upravljenim k meni. "Dozvoli da primetim da ja poznajem bolje prilike u vojsci nego ti", rekao sam zastavši, poučno i smirujući. "Ovo sada nije kružok, već disciplinovana organizacija koja ne trpi nikakva svedočenja ni izjave, niti bilo kakve slične duševne izlive." Činilo mi se odjednom da i sam vidim koliko je osnovano to što tvrdim; čvrsto ustrojstvo odseka, sa Kostom kao naredbodavcem, gde bi Đuričino plačevno uplitanje stvorilo samo zabunu, poremetilo red i uspeh posla; gotovo sam sebi izgledao kao zaštitnik tog ustrojstva. No on je čekao pomoć, ili bar olakšanje, i to mu je trebalo dati. "Ovde se ciljevi postižu na drugi način, tako što se obratiš čoveku koji može da ih ispuni u tišini, silom autoriteta koji uživa. Bez svedočenja i ispovedanja," završio sam čvrsto, pomišljajući u tom trenutku ponovo na Kostu, na moć kojom je mene, posle poniženja u Propagandnom, za nekoliko nedelja učinio poverljivim čovekom štaba.

I Đurica, kao da je osetio da iza mojih reči ovog puta stoji stvarna predstava u mislima, najzad je počeo da pristaje na uslov. "Hoćeš li taj čovek biti ti?" upitao je, privlačeći me opet sebi, s licem koje je ozarilo divljenje, u oblak svog vrelog daha, tako da sam i nehotice, pred tim preterivanjem u obmani, ustuknuo, "Ja? Ne, otkud!" usprotivih se. "Biće neko drugi, uticajan", dok nisam shvatio da ga priznanjem tuđoj važnosti opasno približujem sumnji u moju sopstvenu. "Ali ću naravno ja posredovati", ubacio sam brzo, čvrsto. "Imaj, molim te, poverenja. I što je glavno, nemoj ništa preduzimati na svoju ruku", nastojao sam da učvrstim to novo stanovište koje sam u njega usadio.

"A ja sam već bio pomislio da me se odričeš", nasmejao se on na to u grču koji je odao beznadnost iz koje se digao. "Kada si onako dugo ćutao", zatitrao mu je u glasu prekor, koji je pokajnički ugušio: "U stvari, to je zato što sam već navikao da me se svi odriču." Pa na moj pokret odbijanja: "Možda to ne bi ni

bilo neprirodno baš u ovom slučaju... kada se gledaju samo gole činjenice, kako sam te nekad ja upućivao, na prvim koracima političkog rada; a danas evo stojim pred tobom sa žigom izdajnika, da molim..." - što je opet opominjalo da bi on mogao ispitivati mene o kretanju posle raspada Tagorine grupe.

"Eh, eh, da ostavimo ono što je bilo", stresao sam ovaj poslednji izdanak njegove opsjednutosti minulim. "Mi smo prijatelji, i to, razume se, ostajemo. Samo što se vremena menjaju, a svako nosi sobom posebne zakone. Sada je rat, mi smo vojska, tu se sudbine začas promene. Tebi je potrebna jedna mala intervencija, a posle ćeš već i sam umeti da pokažeš ko si i šta si."

Hteo sam da još ponešto dodam, da tvrdnju potkrepim sopstvenim primerom: srećnim obrtom koji me je tako naglo izmenio i koji mi se sad činio, pored njegove ponizne nemoći, smeo i čist i za njega preporučljiv. Ali, ćutao sam, dosećajući se da prema njemu iskren ne smem biti; a onda, u produženju misli: da to ne bih ni bio, jer bi takvo saopštenje o sebi, ma kako istinito, predstavljalo čisto praznoslovlje, u stvari zavesu dima ispred odgovornosti koju sam na sebe natovarao obećanjem, koje ni sam ne znam kako ću ispuniti. U glavi mi se odjednom razlio neki tup umor; zima, na koju sam bio zaboravio u groznici prepirke, vraćala se, pošto smo opet predugo stajali, u noge i leđa. "Hoćemo li sad na spavanje?" pružio sam, ne mogući da se dalje uzdržim, ruku, pa pošto sam video da ga to iznenađuje, preneražava, brzo dodao: "Jer mi smo se sporazumeli, zar ne? Ti sad već vidiš da ti želim dobro." I da bih predupredio njegovo moguće podozrenje: "Mislio sam da još noćas nešto preduzmem u tvojoj stvari. Ili bar da razmislim o njoj na miru..."

To ga je odmah obrlatilo; prihvatio mi je naglo ruku, pa je isto tako naglo ispustio; povio se ponovo kao u nekom nevojničkom stavu mirno. "Kad je tako..." digao je ramena uvis. "Ja sam samo želeo da te otpratim. Imao sam još toliko toga da ti kažem... a i ti sigurno meni, o starim poznanicima, drugovima... Ti, uostalom, najbolje znaš", ponadao se kada sam neodlučno mahnulo, a onda, videći da ga ne zovem, pošao unazad, šireći ruke u znak pristanka, sitnim koracima koji su strugali led po kaldrmi, u dubinu ulice.

Izgledao je, u polumraku van kruga fenjera, siv i neodređen; kao da je sa sobom stvarno odvlačio nešto od onih likova prošlosti koje sam ja jednako isključivao iz našeg razgovora, no koji su, sad kada je razgovor bio okončan, povrveli u sećanje obavijeni tim sivilom noći, kao setom nepovratnosti. Stanislava, Tagora, svi oni ljudi... trebalo je da kažem nešto, bila šta, da iskupim

zaborav. Ali šta, ipak? "Imaš li konak?" viknuo sam za njim najzad, kada je već bio nevidljiv, i oslušnuo. "Ne brini", čuo sam odgovor utišan daljinom. "U neakvim barakama." U glasu mu je, kanda, prvi put ove večeri, provirio stari polušaljivi prizvuk našeg đačkog vremena: "Kažu da je tamo bila venerična bolnica, pa su je evakuisali da smeste nas novajlije."

XXI

Iščezao je; i ja sam se, tobože žurno, okrenuo i takođe pustio korak, u suprotnom pravcu. U stvari nisam znao ni gde se tačno nalazim, toliko mi je pažnja bila pomućena od napetosti našeg susreta; ni sad naknadno nisam umeo da se orijentisem.

Pogledao sam ovlaš na sat i, iznenađen, proverivši da li kuca, utvrdio da je već dvanaest i četrdeset. Naš razgovor je, znači, ako odbijem nešto vremena na gurkanje u pozorištu i na traženje zabačenih ulica, potrajao skoro dva sata: ta činjenica, tako suprotna mome osećanju jednog jedinog sudara, dvobojski odsečnog, zbunila me je. Pred oči su mi izašle, pregoneći se, scene što su upravo minule: Đuričina ispovest, moja zaprepašćena unutrašnja borba i nespretno opiranje, njegovi juriši samovolje i moje bespomoćno umirivanje. Sve se to, imao sam utisak, odigralo u neprirodnoj žurbi, bez mogućnosti da se mišljenja i protivmišljenja stalože i sređeno suoče, u jektičavom galopu od koga mi se u glavi još vrtelo. Umesto da ga strpljivo ubedim kako greši u proceni našeg drugarstva, naših međusobnih obaveza, kao što sam u početku pomišljao i tokom celog razgovora verovao da odista i činim, dozvolio sam da me savlada njegova iskrivljena slika davnih novosadskih dana, a potom se moj otpor već sveo na bezglavo bežanje, u kom je obećanje da ću se za njega zauzeti predstavljalo zalogaj bačen pred razjarenog psa. No on ga je progutao, taj zalogaj, to obećanje; imao ga je, i ono će već kroz nekoliko časova početi da deluje, da podseća, da poziva na odgovornost, otkrivajući ono što tajim, sramoteći me, upropašćujući.

Osećao sam da sam tu malopre učinio nešto nepopravljivo, iz kukavičluka, bežeći pred opasnošću; ali sam bežanjem tu opasnost, taj kamen bačen na mene, povukao da se dalje za mnom kotrlja i pretvara se u teško klupko, u lavinu pretnji i laži koje će se otkriti, obećanja za koja ću morati odgovarati. Ona je sad jurila za mnom, i ja sam uzalud sebi govorio da se

moram zaustaviti, možda vratiti, otići Đurici u barake i još jednom sve prečistiti, ili ga naprosto ljudski zamoliti neka zaboravi što je naumio, neka smatra da me ovde nema. Za to je sad već bilo kasno, sve se bilo odviše zamrsilo od prećutkivanja, od laži - mogao sam samo da bežim, i bežao sam, žureći nepoznatim pustim ulicama, progonjen sobom i svojim samomučilačkim mislima.

Onda sam konačno stigao do poznatog raskršća i morao da stanem: preda mnom, na rastojanju od dveju-triju ulica, dizala se rasvetljena gromada štaba. Onamo desno, proračunao sam mahinalno, gde su se čuli glasovi a nešto potom pod fenjerima izbile crne ljudske prilike, ležao je trg sa pozorištem; pravo unazad, u produženju ulice na koju sam bio izbio, nalazio se apotekarev stan. Bio sam, dakle, i nehotice stigao u samo središte područja na koje je te noći trebalo da se ograniči moje kretanje, da nije bilo Đurice: no kako je sada ovde sve izgledalo izmenjeno! Ceo taj veliki trougao, sa svojim graničnim orijentirima i sa ulicama i kućama među njima, za koji su se vezivale slike, pokreti, susreti prošlih dana, tonuo je preda mnom preteći smračen, jedan stran predeo u kome je, neulovljivo-nesavladljivo, već kružila kob nastupajućeg dana. Trebalo je i otuda bežati, osećao sam; no više nisam imao kuda da bežim, sem od sebe u kog se uselilo saznanje o onom što sam učinio; pa sam se nevoljno, znajući da činim besmislicu, onako promrzao, premoren, uputio dalje napred, ka svetlu, ka ljudima.

Bilo je i za to, sem svega ostalog, kasno: u tome času noć Nove godine se već raspadala. Što sam dublje ulazio u magnetno polje veselja, koje je doskora još samo privlačilo, sve češće su me presretale grupe u razlazu: razgalamljeni vojnici koji su još i tu, na ulici, nastavljali da se druže, ćutljivi zagrljeni parovi koji su od ove večeri, kao što bi od svake druge, dobili što su želeli, pijanci koji su nepogrešivo sledili krivine svoga zanosa. Sveta na okupu našao sam tek na kraju puta, na trgu pred pozorištem; parovi i društva, raspoređeni u krugove, tapkali su na snegu. Ali i to je bilo samo otezanje iz obesti, licemerno, u stvari već pomireno sa razlazom. Dok sam im prilazio oni su se jednako rasturali, dovikujući uobičajene dobre želje koje su zvonko odjekivale među kulisama kuća; kroz rasvetljeni ulaz stizala su mesto njih sve sama zajapurena lica koja su takođe tražila, zgledajući se, put ka nekoj mračnoj ulici, ili ravnodušno, ka provetrenoj toploti, mestu počinka.

Progurao sam se ipak još jednom u dvoranu, samo zato da bih ustanovio

koliko je i ona izmenila svoje lice. Bedema leđa onde više nije bilo. Svi učesnici igranke su već ili našli sebi partnera ili odustali; malaksali parovi, sve sami nedorasli mladići i devojke koji još nisu znali za veće zadovoljstvo nego da budu zajedno naočigled sviju, stajali su ili sedeli kraj zidova rasuti, udubljeni u udvaranje, groteskni sa svojom intimnom mimikom u polupraznoj dvorani, pod jarkim osvetljenjem lampi, sad suvišno-dokono izvešanim nad glavama. Nešto ritmičkog okretanja bilo je samo u dnu dvorane, pred pozornicom, otkud je lupkala desetakovana muzika jednog jedinog klavira; iza crnog krila poznao sam iznureno Nastićevo lice; odnekud sa strane, međutim, prodirala je daleko punija, mnogoglasna svirka i pesma, samo prigušena zidovima i zato iste jačine kao prva. Na sredini dvorane, odakle sam ih slušao, one su se mešale u tužnu mamurnu zbrku, pri čemu je preovladavala čas jedna čas druga.

Ništa mi u tom času nije bilo morskije nego da se pokažem Nastiću: ako je jednom trebalo da prestanemo da se izbegavamo, za to je najmanje odgovarao ovaj pozni čas, kada je on još upravljao igrankom a ja stizao na nju sa zakašnjenjem koje se više nije dalo nadoknaditi. Ali, stajao sam onde sam, progonjen saznanjem o nepopravljivosti onoga što sam upravo učinio, a imao sam pred sobom jedino njega poznatog, jedino njega koji mi je mogao uputiti bilo kakvu reč, gest, pružiti odmenu mojim mislima. Neotporno, pošao sam ka pozornici, ispeo se škripećim drvenim stepenicama i, promakavši preko brisanog prostora do zaklona klavira s osećanjem neizbežnosti, položio ruku na rame nekadašnjega prijatelja.

Odista, odmah me je prelio talas njegovog brzog osmeha, a zatim i reči: "Ehej! Srećna Nova! Pa gde si ti dosad? Nigde te nema!" - ona trivijalna veselost kraj raspevanog muzičkog kovčega pred kojom sam uvek uzmicao i koja mi je i sad odmah zasmatala. Nastiću je, međutim, očigledno bilo stalo da obnovi našu staru prisnost - nije odgovaralo njegovoj prirodi da je pokvari sa bilo kim - pa se svojski latio, ne prekidajući svirku, da me osvoji. "A pogrešio si, brate, da znaš", uzviknuo je zabacujući glavu bliže meni, "iako sam uveren", dodao je namigujući svesredno, "bar koliko te ja znam, da ni ovako nisi gubio vreme. Svejedno si omastio brke, a? Priznaj!" Ne dobivši odgovor, značajno je razrogačio oči. "Ali i ovde ti je bilo svašta. I kakvih devojaka!" zalupao je snažnije u dirke, a onda požurio da se sujetno opravda; "Sad se, naravno, uzalud osvrćeš. Odvukla braća sve što vredi u garderobu, da im bude pri ruci, i ceo orkestar povelili sa sobom. Samo su mene ostavili za seme. A ja šta ću, kad je

ovaj napušteni narod čak i mojim solo tandrkanjem zadovoljan", razvukao je usta u lukav osmeh. "Jer kao što vidiš, još nikako ne odustaju", pokazao je bradom dole, prema dvorani.

Svratio sam i ja pogled na igrače koji su se poslušno gurali i okretali kako im je nalagalo njegovo ovlašno prebiranje po dirkama. Videla su im se samo temena i grebeni ramena, dok su im lica ostajala skrivena, pognuta jedna prema drugima i sva zajedno prema podu, kuda im se, u marionetski složno razigrane noge, prenelo sve težište volje i pažnje. Izgledali su kao krdo koje, ne dižući glave, zaneseno tapka u krugu sopstvenog trenja i toplote, zbijajući se i čepajući da ih što zagušljivije blisko oseća, slepo za okolinu i za komiku svog ponašanja. Razdraživali su me svojom nastranošću, ali sam kroz njihovu najednom počeo da nazirem i svoju: što posle sudara sa Đuricom, koji je imao da me uništi, koji je u stvari već sad, samim proricanjem vremena, sve bliže i bliže pružao pipke svojih posledica da to učini, ja visim tu na pozornici nad jednom rasturenom igrankom, blenem u njene poslednje vernike i slušam pohvalu njihovoj istrajnosti. I ova varka se, dakle, raspadala; uspravio sam se pored klavira tražeći pogledom put kojim ću dalje uzmaći; tada sam, u procepu glumačkog prolaza iza pozornice, na strani suprotnoj od one gde sam se popeo, ugledao Kostu.

I on je merio mene; pošto su nam pogledi ostali nekoliko trenutaka ukršteni izašao je iz polumraka i polako mi prišao. "A gde si ti sve dosad?" začuo sam pitanje, doslovno isto kao malopre vedro-sumnjičavo Nastićevo; Kosta je, međutim, bio ozbiljan, u stvari ljut, sa dvema mrzovoljnim borama od korena nosa ka uglovima usta, koje su grubo isticale prerazvijenu bradu. "Rekao si da ćeš ostati malo, a ja sam zbog tebe ovde prodreždao celu noć!" Pre no što sam stigao da smislim opravdanje, uhvatio me je za rame i gotovo gurnuo pred sebe, ka stepenicama. "Idemo odavde", rekao je zapovednički, ne osvrćući se na Nastića koji je upravo prestao da svira i gledao nas očima željnim razgovora, rasonode. "Ionako sam se jedva izvukao -mogu još ponovo da me ulove", skrenuo je pogled prema glumačkom prolazu, odakle je brujala ona druga pesma i svirka, sad nadmoćna i gromka usled prekida Nastićeve.

Poslušao sam ga odmah; pošao ispred njega, sa čudnim osećanjem da se okolina, što je dosad delovala zbrkano i nevezano sa mnom, ponovo sređuje pod otkucajima njegove grdnje: drvene stepenice niz koje smo se spustili, besposleni igrači između kojih smo se provukli, prazna polovina dvorane po kojoj su naši koraci duboko odjekivali. Sve je to dobijalo nove oštre ivice, mirise, osvetljenje,

novi smisao koji se oblikovao oko Kostinog neraspoloženja i blagotvorno razgonio maglu nedoumice što se kovitlala u meni; brzopleto sam se za taj smisao uhvatio. "A o čemu ti to govoriš?" nastojao sam da mu priđem što bliže. "Gde kažeš da si to bio i da mogu da te vrate?" Okretao sam se, ispitujući Kostino lice, tražeći na njemu, da ga ne izgubim, onaj izraz ljutine i prekora koji je on zadržao kao kakvu mračnu skramu sve dok nismo izašli iz zgrade, na trg, u međuvremenu opusteo.

Tu je, snažno udahnuvši svež noćni vazduh i zakoračavši krepko, očito smireniji i željan da se poveri, najzad pregledno razvio svoje nezadovoljstvo. "Ti, dakle, ništa ne znaš", konstatovao je, pogledavši me gotovo zadovoljno. "A ovde su se odigrale značajne stvari. Drugarima štablijama bilo je dotužilo da se zabavljaju sa plebsom. Povukli su se u garderobu sa bardakom vina i saterali onamo celo Propagandno, da samo njima peva i svira. Pa su i mene i još nekoliko zlosrećnika usput ulovili, da im predstava ne bi ostala bez gledalaca. I, naravno, raspilavili su se već posle prve čaše. Sad urliču, piju, i ne daju nikom da ode. Prava dobra narodna lumperajka, razume se začinjena frazama kako ćemo dotući neprijatelja. Ha. Sa čašom u ruci i s pevaljkama kraj sebe. Bilo je gnusno. Jedva sam pobegao. Pod izgovorom da ću u zahod", nasmešio se čak ovlaš, i pošto se još jednom okrenuo, već s kraja trga, kao da bi učvrstio zadovoljstvo što ga više niko ne može opaziti i vratiti, digao je pogled uvis, u slobodni prostor, rešen, činilo se, da mučno veče preda zaboravu.

Ovo meni nije išlo u račun: zima na ulici, koje je malo trebalo pa da zacvokoćem, ujedala je sećanjem; široki prostor u kom je on gnezdio oslobođeni dah bio je isti po kome sam malopre promicao sa Đuricom. "A ja o tome pojma nisam imao", ubacih živo, željan da podsećanje zanemarim. "Tek sam bio stigao i upravo sam se spremao da te potražim." Premetao sam u glavi rečenice kojima bih ga izazvao da nastavi razgovor a da pri tom ne dotakne ono što me je iz dubine tištalo: no on je nit prihvatio baš u tom smeru, možda da bi se uverio kako je i meni, ne samo njemu, veće prošlo protivno volji i nameri. "Znači, i tebi je tvoj poznanik uzeo meru", zaključio je dobacivši mi ispitivački pogled, i pošto sam odvratio samo slabašnim

"Da...", produžio s ljubomornim nepoverenjem: "Ili drug? Prijatelj? Po onom kako ste se pozdravili izgleda da se dugo niste videli?"

Gonio me je nazad u neizvesnost, iz kruga jasnoće; prolazili smo pored štaba, ulicom iz koje sam do pozorišta stigao sav ispunjen jadom, pretnjom;

požurio sam do to obnovljeno mučno osećanje stresem sa sebe. "Pusti, molim te. U stvari, on se sad pokazuje kao moj velik prijatelj, sada kada očekuje da bih mu mogao pomoći." Osećao sam kako se splićem, uz sasvim neizvestan ishod, baš u ono klupko od koga sam se prema Kostu otimao; ali više nisam mogao stati, sad kada sam probudio njegovu radoznalost. "On, naime, traži mesto u štabu. To jest, upravo u našem odseku. A sam ne može da ga dobije jer ima na sebi mrlju. Za vreme okupacije dopao je u Beogradu zatvora, a tamo je pod batinama izdao."

Kosta je, očito impresioniran, zviznuo, isturajući usne i usporavajući hod. "Pazi-pazi", izustio je tiho. "Takav bratac, znači. I baš hoće u naš odsek... A kao zašto baš tu, sme li se znati?" Dvoumio sam se šta da mu odgovorim, ali uvideh da mi sad ne preostaje ništa nego otvorenost. "Znaš kako je. Hoće čovek da se osigura od mogućnih reperkusija, progona. Boji se kažnjeničke jedinice, nije, naravno, nikad ratovao, čak ni pušku nije držao u ruci. A računa da bi kod nas mogao da koristi. Pošto je školovan, pismen je, zna nešto teorije..." Slegao sam ramenima.

Ali njemu kao da je ovoliko objašnjenja bilo dovoljno da stvori sud - onaj sud što sam ga, pouzdajući se u Kostinu čvrstinu, krijući i od sebe priželjkivao. "Tako, dakle?" promrmljao je, pružio korak i povukao i mene da svoj s njegovim ujednačim. "I baš se za nas zakačio? Kao, mi nemamo dovoljno tih propalih teoretičara i pokliznutih pristalica da nam sole pamet? Slušaj, bogati", unese mi se u lice. "Da nije to možda i tvoja ideja? Kaži iskreno! Želiš li ti da nam on dođe u odsek?" Na što sam odskočio kao od ujeda. "Ja? Taman posle! Meni ga je bilo dosta i za ta dva sata koliko me je saletao. Bilo mi ga je dosta još dok smo se poznavali u Novom Sadu pre pet godina. U stvari, vezali smo se zbog jedne devojke, kojoj smo se obojica udvarali, a on je to shvatio kao priliku da me gnjavi svojim mudrovanjima."

Na to me je uzeo pod ruku - kao nešto ranije Đurica - i, spuštajući uzbuđeno glas - kao i onaj nedavno - još jednom mi izložio svoje viđenje prilika u štabu: kako još uvek postoji sklonost da se u ime neke apstraktne humanosti ljudima gleda kroz prste zbog grešaka, pa nadležstva pune slabići i nesposobnjaci, koji su dabome "u osnovi dobri ljudi" - citirao je zajedljivo - "znaju dobro da popiju i da popsuju"; ali da ipak polako nadjačava cena stvarnoga rada, koji savesno beleži i kontroliše partija. Bio je to nastavak već poznatih optužbi i ohrabrenja, koji su, međutim, u ovom slučaju bili u priličnom

neskladu sa povodom, pa sam ih primio sa nelagodnošću, ćutke. Ali sam s tim većim olakšanjem prihvatio Kostino uveravanje da će sprečiti ono što je nazivao novom nepravdom. "Sam ću o toj stvari povesti računa", rekao je odsečno, kao zaključak, lupnuvši me po ramenu. "Dobro što si mi na vreme rekao. A je li drugar već bio u Organizacionom?" hteo je još da zna, pa kada sam potvrdio, dodavši da ga onde izgleda nisu najbolje primili, ali da je ipak postigao da mu se raspored odloži dok ne nađe nekog zagovornika, Kosta je zadovoljno protrljao ruke. "E, to mu neće upaliti, pa makar ne znam koga našao da mu drži stranu. Konačno, radim dovoljno da bih jednom i ja mogao da kažem svoju reč o saradnicima koje mi nameću." Bili smo stigli do kuće; stavljao je ključ u bravu. "Prvo što ću sutra uraditi biće da sredim tu stvar", rekao je škljocnuvši njome. "Kaži mi još samo njegovo ime", utišao je glas kao da očekuje tajnu, i ja sam mu, isto tako tiho, dovršavajući izdajstvo sa zebnjom i olakšanjem u isti mah, rekao Đurićino ime i prezime.

Kada sam nešto docnije izašao u kupatilo, kroz tišinu hodnika u koji je s obeju strana prodirao šum disanja ukućana, stao sam pred ogledalo i zagledao se u svoje lice. Šta se to desilo sa tim licem? pitao sam se s nevericom. U meni su počele da vrve slike protekle noći: Đurica, Kosta, Nastić, ja sam - jedan niz izražajnih pokreta, stavova, namera, koji kao da nisu imali nikakve veze sa tim licem koje je lebdelo u mlakoj tišini zabačene prostorije. Preda mnom je bio poznati oval s crtama što su mi ih oduvek vraćala ogledala kupatila i spavaćih soba, kod kuće, u gostima, na putovanjima, iz dana u dan, u njihovoj istovetnosti, s promenama toliko postepenim da su za mene bile neprimetne. A ipak, to lice je stvorilo, kao konačan ishod svog nenamernog postojanja, jednu određenu situaciju, činjenicu, koja je sebe objavila u Kostinim rečima, u sklopu poretka grehova i bezgrešnosti, vrednoće i lenosti, koji je tome licu bio potpuno tuđ. Pa da li je onda ono krivo? pitao sam se gledajući ga, znanog i nepoznatog, dok mi je ono vraćalo pogled bezizražajnim, mirnim, samo od umora krvlju podlivenim skupljenim očima. Bio sam odviše željan počinka, zaborava, a da bih mogao dalje da kopam po njegovoj zagonetnoj građi. Kada sam ga napustio i ušao u sobu, Kosta je već ležao, okrenut zidu, na čemu sam mu ovog puta bio zahvalan: nisam želeo ni da mu više čujem glas ni da i njemu vidim lice; legavši i sam, trenutno sam utonuo u san.

XXII

Jutro u koje sam protrljao neispavane oči dočekalo me je sa istim mislima koje su me ispratile u san, samo što su one sada, kao prožvakane u njegovom crnom grotlu, posrtale od beznada i bezvoljnosti. Pa i jedina utešna među njima, slična onoj pred usnivanje, sada pri pogledu na Kostin prazni krevet a potom na vešalicu gde smo držali šinjele - da ga nema da me vidi u mom jadu - nastavljala se neumitno u saznanje da on već korača po gradu, po nadleštvmima štaba, i izriče prigovor protiv one još nedonete odluke koju je iščekivao Đurica. Taj prigovor je, doduše, bio i moj, ja sam ga, u stvari, pokrenuo; imao je mene da oslobodi Đurice i njegovog ponovnog upada u moj život; no cena koju sam platio za oslobađanje izgledala mi je sad, u sivilu zimskog jutra, koje me je suočilo samoga sa sobom, bezumno visoka. Ono noćasnje blaćenje, ogovaranje, podmetanje, a još više, valjda, ono bezglavo bežanje po ulicama što im je prethodilo, pokazali su zorno koliko moj uspon, dotle tobož bezbedan i vedar, u stvari zavisi od slučajnosti, od tuđih čudi -koliko je on samo jedno lakomisleno glavinjanje na rubu ambisa, koje svakog trenutka može da me svali u blato nesporazuma, poruge, nezasluženog ispaštanja. Sa tim bežanjem u sećanju ja se više nisam osećao kao čili novi pripadnik pokreta koji me je na svom putu pokupio, već kao zaplašeni potajni grešnik prema njemu, a taj izmenjeni odnos je prevazilazio i moje snage i moje uverenje da treba da mu služim. U tom odnosu, sa tim strahom među nama, postao je pokret, "opšta stvar", preko noći za mene bespredmetan.

Međutim, mutno zimsko sunce što je prodiralo kroz proreze među roletama apotekareve kuće opominjalo je da toj stvari moram i dalje da služim: da brzo ustanem i odem u kancelariju, do Koste, Svetija i Ivankovića, da sa njima nastavima da rijem po neizmernom sivilu reći, i da još pri tom čekam na ishod jednog uplitanja koje će dovršiti poduhvat moje podlosti. A razloga da se bavim tim neprijatnim stvarima više nije bilo: ja njima nisam više mogao ništa postići, jer ono što sam mogao nisam više hteo; dan u koji sam polazio prikazivao se kao gomila napora koji me se ne tiču i za koje nemam snage.

Pošao sam, razume se, ipak; ali obuzet tim osećanjem tuđenja, s napetošću u grlu i prsima, koja je težila za praskavim izlazom. S maloga trga, u produženju ulice, ugledao sam, kroz bledu sunčanu prašinu, smanjenu sliku meteža u centru. Onde su se ukrštale užurbane prilike, svakako i mnogih štablija, među njima i

Koste s njegovim prigovorom iza stisnutih usana. A još uvek se onuda motao i Đurica, ne znajući šta mu se sprema, ili zgranut pošto je to upravo saznao; vreba iza uglova, pred vratima Organizacionog, možda pred našim odsekom; trebalo je sad i sam da zaronim u to kolo nelagodnih i rizičnih susreta. Dvounio sam se minut--dva, a onda sam se polako okrenuo i pošao u sporednu ulicu prema štampariji. Nesigurna koraka, raširenih očiju prikovanih na pločnik i prateći zaprepašteno izlaz koji se u meni stvara, krenuo sam prema kući sa krčmom na uglu i ušao u njeno prljavo, neravno dvorište.

Uputio sam se ka posebnoj dvorišnoj kućici i zakucao na njena zaključana vrata. Otvorila je ona neuredna sredovečna žena, upravila u mene nepoverljiv pogled, a onda me poznala i ustuknuvši neodlučno pustila unutra. U mračnoj kuhinjici-sobi sa zadahom sudopere zatražio sam grubo što sam želeo: devojk, i ona je bez reči, još uvek sa nepoverljivim oklevanjem u pogledu, rastvorila ukrštene prste da bi pokazala na krevet pokriven krparom. Zatim je prošaputala "odmah ću doći", ogrnula se vunenom maramom i izašla.

Nastalo je čekanje, onde na neravnom krevetu, ono poznato, s udaranjem damara, s telom prisiljavanim da ostane nepokretno, u prolazanju minuta koji suše grlo, u očekivanju skoka, oslobađanja. Onda se žena vratila, praćena jednom drugom, koju sam žudno okružio pogledom: malom, s izbačenim pljosnatim trbuhom i metalnim zubima koje je pokazala kada mi je pružila ruku. No ja nisam hteo da gubim vreme: ljutito sam pogledao domaćicu, a ona se namah užurbala, promrmljala neki izgovor i izašla, u dvorište, na zimu. Obuhvatio sam onu koju je dovela i brzo, uvređeno, učinio pokrete koje je uzburkana krv u meni zahtevala.

Izašao sam, zatim, izdajnički zapaljenih obraza, posle smirenja želje lišen cilja, rastrojen, sad odista već potpuno ravnodušan prema poslovima koji me u centru očekuju; iskvaren tim popuštanjem nerazumnosti, do dna, do cinizma, do samo jednog jedinog htenja da moj prestup ne bude otkriven. Na ulici sam osmatrao ne nailazi li ko poznat, podešavao korak da ne oda mlitavost nogu, kočio lice u bezizraznu masku; u kancelariju se uvukao izbegavajući poglede Svetija i Ivankovića, promrmljao nešto o zadržavanju u štampariji i brzo seo za spise nagomilane na stolu. "Tražio te je onaj drug od sinoć", rekao je tada, za leđima, Ivanković, i video sam kako Sveti sa prozora skreće prema meni radoznao pogled. "Da li su me prozreli?" upitao sam se, misleći ne na Đuricu, već na ono što sam malopre učinio. "Dobio je raspored u čet, i došao je da se s

tobom oprosti." Slušao sam, zastavši u radu, ali se pretvarajući, spuštene glave, da ne obraćam pažnju. "Ne", zaključio sam u sebi. "Nisu ništa primetili. A i Đurica je hvala bogu otišao."

Na taj način saznao sam i ono što je, uostalom, još sinoć bilo sigurno: i Kosti nije pošlo za rukom da me daruje iznenađenjem, docnije u menzi, gde nas je sa zakašnjenjem stigao i dobacio samo meni, uz značajan pogled, da je "stvar o kojoj smo govorili uređena". Ali sam se pretvarao da sam iznenađen i pod silnim utiskom, i požurio sam da mu se odužim ponavljajući primedbe na rad štamparije, sve u težnji da prikrijem svoj prestup, ono vreme od tri četvrt sata posle ustajanja pa do dolaska u kancelariju, za koje on nije znao, ali kome je mogao, slučajno, ili posumnjavši, unakrsnim pitanjima, da uđe u trag. Sada je već bilo važno samo to: zataškati dvostruki život u koji sam ponovo zagazio.

Kosta ga nikad nije otkrio, iako sam ja, ne mogući da se odrekнем, nastavio da svraćam u kuću sa krčmom na uglu, po malo zaborava u osećanju snage, nadmoći nad telima koja se pokorno izlažu mojoj požudi. Činio sam to, istina, lukavo, uspevajući da se u časovima polaska iz stana najrazličitijim izgovorima oslobodim Koste, i da iz kancelarije ili štamparije umaknem u određeni sat, koji bih celoga dana vrebao i za nj pripremao izgovor. Zbog toga sam radio manje: nije mi više preostajalo vremena da uz prevođenje uređujem primljene rukopise. A i smanjeni posao obavljao sam rasejano, nepažljivo, i zato sporo; u stvari, sva moja misao, celoga dana, bila je zauzeta prikrivanjem i nagađanjem da li u njemu uspevam. No Kosta je moje popuštanje pripisivao zamoru; ponašao se tih dana, noseći na licu neki njemu nesvojstven, ispitivački i u isti mah pokroviteljski osmeh, naročito nežno prema meni; nastojao je, iako ga više nisam podsticao, u onim časovima nepomućene samoće udvoje, da me uveri kako ću uskoro biti nagrađen za svoju revnost, jer će me organizacija, na osnovu biografije, sigurno primiti, ali to iziskuje, kako je govorio, izvesno administrativno odugovlačenje.

U meni su njegova bodra predskazanja sada izazivala samo nelagodnost: muka pred sastancima, koju sam dobro poznao iz vremena Tagorine grupe, opet me je obuzela. Predstojalo mi je da ih ponovim: one duge sate iskazivanja borbenosti koja mi je bila tuđa, a kojima me, uz to, više nije privodilo ni saznanje da njima iskupljujem obležavanje Stanislave. Znao sam već, pošto se Đurica ponovo pojavio, da se njima nikakav samovoljni postupak ne može iskupiti, da su sastanci, naprotiv, zapisnici samovoljnih postupaka - jer nisu li

baš oni, senkom koju su pred sebe bacili, moju lakomislenu, nevernu igru s Tagorinom grupom pretvorili u izdaju! A takvih postupaka se u međuvremenu nagomilalo: laž o pripadanju Nastićevom orkestru; predavanje bludi; zaraza i njeno zatajivanje; uklanjanje Đurice pod izgovorom usluge štabu; odlasci u kuću s krčmom na uglu. Bili su to sitni nepromišljeni prestupi, koje bi inače, ma koliko strepnje izazivali dok sam ih činio, s vremenom prekrio zaborav. Ali prećutani, i u očekivanju izlaska pred sud i ocenu ljudi koji su za njih znali ili mogli saznati, oni su se pretvarali u krivice, njihovi svedoci u svedoke optužbe. Takav svedok nije više bio jedino Đurica, koga sam uspeo da odstranim i koji je u celoj toj povorci odgovornosti - činilo mi se sad - odigrao samo ulogu signala, bleska, koji ju je, kad se pojavio osvetlio. U toj povorci su se sada preteći pomaljali i svi oni među koje sam verovao da ću dospeti ravnopravno, zahvaljujući jednom jedinom potezu pera: Fjodor i Mara, kurir surlasta nosa, pa čak i pokrovitelj Kosta; a onda i sam taj potez pera, moja biografija, tobožnji čin očišćenja a u stvari glavni čin krivice. U njoj je bilo izostavljeno ono što su oni, pojedinost po pojedinost, znali; samo zasad, još ne znajući da znaju, ili da je to što znaju prestup; a što i nije bilo prestup već moj život, sam po sebi nevin kao svaki drugi, i okaljan tek željom da se pretvori u neki drugi, za koji, beše mi sada jasno, nisam bio sposoban. No taj drugi život je bio zabeležen, kao istina, u biografiji pod mojim potpisom; ležao je u nekoj meni neznanoj fioci zaključan, kao dokaz; i trebalo je samo da ga neko suoči sa lažnom istinom, kao što je to učinio Đurica juče i kao što će to sutra, čim sastanci počnu, učiniti Fjodor, ili kurir ili Kosta, pa da započne kolo moje dotle izbegnute odgovornosti.

Bojao sam se; osećao kako se priprema neko veliko neotklonjivo zlo; priviđali su mi se skupovi pakosnih lica, željnih tajni, kako me ispituju i zgražavaju se nad mojom dvoličnošću. A da ove moje strepnje nisu samo unutrašnja groznica, tlapnja, uobraženje, na to kao da su ukazivali baš spoljni događaju u gradu i oko grada. Bio je to onaj svima učesnicima poznati januar 1945. kada je tvrdoglav otpor Nemaca i manjih kvislinških trupa na frontu zapadno od M. prerastao u neočekivan protivnapad: uspeli su da stvore mostobran na našoj strani reke, i mada su već tada svi podaci, koje smo mi oko biltena dobijali iz prve ruke, ukazivali da se radi o očajničkom pokušaju na brzinu sakupljenih, slabo opremljenih jedinica - što će uskoro potvrditi njihov nagli slom - približavanje borbi nadnelo je na našu dotle bezbednu svakidašnjicu oblak opasnosti. Ulicama grada promicale su jedinice u brzom maršu, od kog su

se pognute prilike vojnika činile lomne i bespomoćne; njima u susret stizale su iz okoline, kao kobno predskazanje, razbijeni nizovi seljačkih kola, sa hrpama ranjenika na okrvavljenim dunjama i jastucima. Noću se moralo zamračivati, i mi štablije kretali smo na prekorednu dužnost po tmini koju su kidali odblesci nedalekih eksplozija; u kancelarije i u stan ulazili smo kao u podrume, otkidajući se od sveta koji nam se onde obznanjivao samo neodgonetljivom bukom rata. Sklanjali smo se u kapije kada bi se pojavio avion i odahnuli pošto bismo utvrdili da je ruski - jer ih Nemci više nisu imali za tako uzgredan poduhvat -i to je bilo jedino što smo mogli sami da činimo, lišeni bilo kakvog oružja za odbranu.

U meni se ta spoljna napetost stapala sa mojom ličnom: imao sam sujeverno osećanje da se koraci rata približavaju upravo zato da bi kazna koja mi predstoji prerasla u potpunu propast, u fizičko uništenje. Možda je u tom mračnom osećanju progovarala potajna čežnja za najprostijim ishodom, možda bolesno narasla samoosuda; činjenica je da sam u svakom času tih dana i noći očekivao pogodak neke bombe ili zalutalog metka kao logičan završetak moje krivicom opterećene sudbine.

Razume se da su mi ove zloslutne misli slabile volju da pripremim odbranu od optužbi koje su me očekivale kao istinska opasnost; umesto da smišljam, da odlučujem, prepuštao sam se osećanju bliskog ništavila, da me ono okreće u kolu svoje promenljive ćudi. Da bih se opio bar trenutnim zaboravom, išao sam gotovo svakoga dana u kuću sa krčmom na uglu, posle čega bih, dabome, rastrežnjen gađenjem, sebe obasipao pogrdama kako propast pred kojom strepim sam izazivam; pa bih se kajao, obećavao da ću prekinuti, sve dok me ne bi ponovo obuzele misli o kazni, koje su mrvile snagu da održim reč...

Poverovao sam da je došao očekivani kraj moga puta kada me je Kosta izvestio da sam dobio prekomandu. I sam je bio zbunjen novošću: čim ju je saopštio, otrčao je opet u komandu, da protestuje, da moli poštedu za bilten. Ali ja sam po svom unutrašnjem osećanju bio odmah ubeđen da se trudi uzaludno. Sedeo sam za svojim stolom, pred hartijama koje sam bio odgurnuo, ponavljajući u sebi bez pravog razumevanja izraz "kao tumač zarobljenika" što ga je Kosta bio ogorčeno izgovorio, i već osluškujući, više nego Ivankovićeve i Svetijeve nagađanja, šumove rata u daljini. No bio je dan, u zgradi je vladala uobičajena poslovna buka, gušeći svaku drugu, udaljeniju; pa se najednom još i pojačala u sve glasniju svađu u kojoj se razaznavao poznati Kostin glas. Otvorila

su se vrata i u njima je zastao krupan plav oficir sa trakom dežurnog oko rukava. "Koji je to taj tumač?" viknuo je u sobu, i ja sam oklevajući ustao. Iza njega stajao je Kosta, stegnutih usana, sa kojih sam, iako nisu progovorile, pročitao ono što sam bio predvideo. "Hajde, druže, požuri", rekao je oficir, gledajući prepredeno i pobedonosno čas u mene čas u Kostu. "Moraš odmah krenuti." I pošto sam do njega otišao kao mesečar, spreman da bez odlaganja pređem i prag, šaljivo me je upitao: "A šinjel? Zar misliš da ti u polju neće biti zima?" Tada sam, zastavši, s osećanjem da se hvatam za poslednju slamku, promrsio da su mi sem šinjela sve stvari u stanu. Na to se on već otvoreno zasmejao: "Stvari će tamo i ostati. Ideš napred, na položaj divizije. Tamo ćeš od drugova dobiti sve što ti je potrebno."

Sišao sam do kapije, Kosta me je pratio i u predvorju mi bez reči stisnuo ruku, a zatim se, uz negodujuće odmahivanje glavom, vratio lagano u zgradu. Ostao sam nekoliko minuta sam na otvorenoj kapiji: oficir se zbog nečeg bio ustumarao po zgradi; čuo sam ga, malo potom, s leđa, kako galami u dvorištu. U zgradi iza mene vladala je uobičajena vreva; štablije u prolazu okretale su se i zvale me po imenu da bi mi dobacile "zdravo"; očigledno niko nije znao da se spremam na put. Ni ja nikom nisam rekao ništa; ni do kog mi, obrvanom zlim slutnjama, ne beše stalo. Utom se začula škripa točkova, pred kapijom su stale čeze s nemirnim upregnutim konjem i kočijašem-vojnikom i brkatim podoficirom na jedinome sedištu. U istom času odnekud s leđa iskrsnuo je dežurni i prilazeći mi pokazao nestrpljivo na ulicu. "Penji se, penji; samo još tebe čekaju." Kada sam se ukrcao i osvrnuo da potražim mesto na već zauzetom sedištu, dao je rukom znak kočijašu. Kola su krenula; našao sam se, polustojeći-polusedeći, u krilu svojih nepoznatih saputnika.

XXIII

Napuštali smo u kasu M.: protutnjali glavnom ulicom prestižući neku kolsku kolonu, zatim skrenuli pored apotekareve kuće u krivudave tihe ulice predgrađa, pa kroz njihov ćudljivi tok izbili na poljanu, koju je železnička pruga sekla ukoso, nestajući u daljini. Promakli smo preko tog parčeta naseljenog prostora a da nijedno poznato lice nisam ugledao; kao da je grad, u kome sam proveo dva meseca, okrenuo leđa mome odlasku. A onda, pre no što sam postao svestan prelaza, već smo se nalazili na neomeđenom prostranstvu, okruženi

dubokim snegom i odjecima pucnjave, sred ratnog kretanja čiji sam prizor stegnuta srca upijao.

Onde gde je nekada bila venerična bolnica a docnije konačište, sada je stajao vojni logor. Kroz žičanu ogradu, dok smo pored nje promicali po izbrazdanom snegu iznad nekadašnjeg puteljka, videle su se same naoružane prilike kako se okupljaju pred barakama; na otvoru ograde pomaljao se minobacač koji su gurala i vukla četiri vojnika. Onamo napred, kuda smo hitali, jedna kratka kolona skretala je s putanje u visoki sneg, pravcem prema pruži; istog trenutka kada sam je ugledao, opalio je odnekud iz blizine neki top, nadjačavajući potmulu kanonadu, i za sobom ostavio zvonko, neizvesno očekivanje.

Moji saputnici se na te promene nisu obazirali. Sigurno navikli na slične, nastavili su škrt, škripom točkova i povremenim eksplozijama ometan razgovor, koji se kretao, koliko je moja oslabljena pažnja mogla da utvrdi, oko hladnoće i oko neukusne hrane koju im komora dotura. Samo u jednom trenutku, kada su čeže, izbivši na cestu, s potresom iskočile preko njenog oštrog ruba, podoficir je i meni dobacio jedno "drž' se dobro" i, valjda me osetivši bliskijim posle te opomene, upitao za ime i dotadašnje dužnosti. Odgovor je, međutim, već uzeo na znanje rasejano, a potom odmah nastavio da razgovara sa kočijašem-vojnikom.

Mene je, razume se, kopkalo da saznam kuda me ova dvojica zapravo voze, i ništa, znao sam, ne bi bilo prirodnije nego da ih o tome upitam. Ali njihova spokojnost, one beznačajne reči koje su, vičući preko moga ramena, jedan drugom dobacivali, uveravali su me da su to tuđini kojima su moja mučna predosećanja daleka, pa bi im i moja pitanja zvučala neprikladno, pogotovo kad sam propustio da ih postavim na početku vožnje. Bilo je u toj proceni naravno i tašte bojazni da bih otkrio svoju zebnju, a verovatno već i olakšanje što su oni tako bezbrižni, pa su moja očekivanja valjda ipak preterana, iako bi to bilo rizično proveravati. Čutao sam, klateći se u neudobnome položaju; posmatrao i procenjivao u kolikoj je meri to što posmatram opasno.

Cesta kojom smo sada napredovali vodila je kroz snežan ravan kraj i udaljavala nas od pruge; od sveg prometa, na njoj smo sretali samo pojedinačna spora vojnička kola i poneki kamion koji bi kraj nas projurio dižući snežnu prašinu. Utišalost je otkrivala, kroz ujednačenu daleku kanonadu, kratkotrajne mitraljeske rafale i pojedinačne pušćane pucnje čiji se pravci nisu mogli

odrediti; dobijao se utisak da ulazimo u sve pustiji kraj, koji vojska sve manje kontroliše i gde svakoga časa može da iskrсне nemilo iznenađenje. No onda se ispred nas, spljoštena u snegu, tako da se pogledom najpre jedva mogla razabrati, ukazala skupina krovova, na koju sam s olakšanjem svratio pažnju; kad smo među njih zašli, videlo se da je to selo, ali nastanjeno neuobičajenim žiteljima. U kućama je boravila vojska; ljudi, u koporanima bez šinjela, mileli su po dvorištima, baveći se oko bunara i doksata; grupice su stajale i pred kućama na ulici, spokojno razgovarajući i pušeći, jedva se osvrćući na naš prolazak. Cela slika je delovala, i pored mnoštva uniformi, nestvarno smirujuće, kao isečak iz davno napuštenog mirnodopskog života.

Ali, od ruba sela pa dalje, opet su se sretali ratnički prizori: strojevi vojnika koji su se formirali duž puta, kolone s mitraljescima na čelu koje su ćutljivo marširale u istom pravcu u kome smo i mi putovali. Uznemirujući jaka artiljerijska paljba se približavala; iznenada, u naoko ništavnom zaklonu ogolelog tankog šumarka, ukazala su se četiri poljska topa u punom dejstvu. Baš kada smo prilazili, opalili su suvo, pa su im se nad cevima digli okrugli beli dimčići; bili su upravljani koso od nas u blagom nagibu naviše, i meni se činilo da mogu proračunati kako projektili padaju onamo iza pruge što se već jedva ocrtavala na obzorju. No, tragovi eksplozija nisu se nigde videli; pitao sam se kakvu odbranu ta četiri topa pružaju od onog praznog belog prostranstva koje je između njih i njihovog cilja mirovalo. Laknulo mi je kada smo ih ostavili za sobom; osvrnuvši se, video sam kako tamne tanušne prilike tobđžija vrše hitre, gimnastičarski precizne pokrete, a uskoro zatim čuo sam novu seriju praskova, sad već slabijih ali zato nekako oblih iza vazdušnog razmaka koji nas je delio.

Tako smo kasali približno još ceo sat, u smenjivanju dugih sekvenci praznog snežnog čaršava pod praznim sivim nebom i prekih nemirnih kadrova borbene gotovosti i dejstvovanja. Stigli smo pred raskršće; kada smo mu usporavajući prišli, videlo se da obuhvata ugao ciglane čiji nam je visoki dimnjak već odavno šetao pred očima tamo-amo. Ovde je vojske opet bilo mnogo, i bliske pucnjave. Pored nas, sa obeju strana ceste, stvarale su se kolone pred kojima su žurili zajapureni vodnici i oficiri; u njenom produženju iza raskršća, pod samim zidom ciglane, pomaljao se jedan jedini minobacač sa poslugom u pozadini i malim, tanušnim oficirom koji je, kape dignute na zatiljak, sa ugla zgrade gledao dalekozorom niz poprečni put u pravcu pruge što se slobodnim okom više nije videla. Na samom raskršću čezbe su stale; tu su

vojnici pretrčavali cestu i, na komandu jednog oficira, silazili u jarak poprečnog puta pa se udaljavali njime, prteći sneg do kolena, pognuti, ćutke, samo zveckajući opremom. Utom. je oficir za uglom ciglane takođe dao znak svojim i minobacač je grunuo. Naš konj se propeo i naglo poleteo napred, tako da kočijaš, ma koliko zatezao uzde, nije mogao da ga zaustavi. Strelovito smo rasterali red vojnika što je prelazio preko ceste, minuli minobacač i zgradu, da bismo se zaustavili tek pokraj njene zidane ograde.

Tu je kočijaš omotao uzde oko prečke sedišta, a podoficir me je lupnuo u leđa. "Stigli smo", čuo sam mu hrapavi glas i ustao. On je takođe ustao i skočio u sneg, a ja sam učinio isto, pa sam jedan čas stajao, ukočenih nogu, sred te smeše od paljbe, komandovanja i užurbanog odlaska u neizvesnu daljinu. No već me je podoficir uhvatio pod ruku; napustili smo kočijaša, koji je ponovo dohvatio uzde i okrenuo čeze nazad ka poprečnom putu, dok smo nas dvojica sišli po ugaženom snegu na niži nivo zgrade, i prolazeći pored zidane ograde, stigli pred malu gvozdenu kapiju koju je iznutra čuvao stražar. Podoficir je odgovorio na stražarev pozdrav i uveo me u prostrano, snegom zasuto ali po ivicama široko ugaženo dvorište.

Dao mi je znak da ga sačekam i uputio se prema neolepljenoj čuvarskoj kućici sa zidom do same kapije; nekoliko trenutaka ostao sam sam da osmotrim novo boravište. Ograđeni prostor dvorišta predstavljao je skoro pravilan kvadrat načičkan zgradama. S desne strane, uporedo sa cestom kojom smo bili stigli, pružala se upravna zgrada, žuto okrečena, sa stepenicama pred malo uzdignutim vratima i sa dva prozora; u dnu dvorišta ona je gradila prav ugao sa jednom niskom ali dugom nadstrešnicom. Sa leve, gde je neki vojnik upravo odizao i razmicao široka krila daščane kolske kapije, da propusti naše čeze, stajala je sama ciglana, visoka kao dvospratnica, neolepljenih zidova, s dimnjakom koji je odnekud iz njenog središta izbijao. Sem preko na daščanoj kapiji, kretanja je bilo malo: oko ciglane su se besposleno vrzmala dva-tri nenaoružana vojnika, pred nadstrešnicom u dnu dvorišta šetao je stražar s puškom o ramenu, dok je iza njega u polumraku niskog potkrovlja, mirovala, kao da spava, gusta gomila nekakvih ispremetanih ljudskih prilika. Cela slika odudarala je čudno, skoro uznemirujuće, od ratnih prizora koje sam domaločas gledao; ti prizori su se očigledno nastavljali van ciglane, što je, u razmacima od po minut-dva, potvrđivala paljba sad nevidljivoga minobacača.

Utom su se vrata upravne zgrade otvorila, i niz stepenice je sišao malen

temeljan čovek u poluraskopčanom oficirskom koporanu i, uprkos zimi, bez kape na tamnoj tršavoj kosi. Polako, ruku zabijenih u džepove od pantalona i zaobilazeći nanose snega, uputio se duž upravne zgrade a onda duž nadstrešnice do drvene kapije gde je kočijaš isprezao konja; progovorio s njim nekoliko reči, pa se okrenuo i pogledao prema meni. Shvatio sam da sada hoće i sa mnom da govori, pa sam se spremio, uznemiren, da krenem kroz navejani sneg. No on je, primetivši moj pokret, pokazao rukom na vrata sa stepenicama i sam se polako stao vraćati, obilazeći ponovo rubove dvorišta da bi me susreo.

Ja sam do naznačenog cilja stigao prvi, i čekajući, nehotice se zagledao u nadstršnicu, gde sam malopre otkrio onaj skup mirnih prilika. Sad sam im bio blizu, na petnaestak metara, i video jasno da to nisu spavači, već neko iznureno mnoštvo koje, iz onog polumraka, zuri u mene širom otvorenih očiju. Razaznavao sam sada pojedince, kako sede, ili leže, telo do tela, glava do glave, nepomični, nepomičnih očiju na musavim neobrijanim licima, umotani u neuredne šarene uniforme - bili su to zarobljenici!

"Gledaš ih, je l' da?" prekinuo me je u posmatranju, leno razvlačeći reči, dubok glas, i kada sam se okrenuo, susreo sam oficirevo preplanulo lice krupnih crta sa tamnim mirnim očima. "Ja sam Velizar", pružio mi je labavo, po seljački, ruku. "A ti si sigurno tumač?" Klimnuvši glavom na moj potvrdni odgovor, spokojno je nastavio da se raspituje: "A gde je Steva?", pa pošto sam pogodio o kome se radi i pokazao prema stražari: "Ne znaš je li mi doneo duvana?" Tek potom je tromo okrenuo glavu onamo kuda sam pokazao i pitanje ponovio podoficiru, koji nam je upravo prilazio.

Ušli smo u upravnu zgradu, u malu pregrejanu sobu; prozor je gledao na cestu s bacačem iza ugla i podrhtavao zveckajući oknima posle svake ispaljene mine. Velizar je nekoliko minuta domaćinski razmeštao cigarete po džepovima, ispitujući podoficira o poznanicima koje je sreo u M., a onda ga je pustio da ode, napomenuvši neka odmah smeni stražu, i okrenuo se meni. "Ovde ti je, kao što vidiš, stisnuto", obznanio je, kao najnepovoljniju okolnost u ovom malom naselju pred kojim se pucalo, gde su se čuvali zarobljenici i odakle se polazilo u borbu; zatim slegnuo ramenima, otvorio vrata susedne, veće sobe i zaokružio po njoj pogledom. "Krevet je samo jedan, ali zato ima dosta stolova. Čebad ćemo uzeti iz stražare." Zatvorio je ponovo vrata, bez žurbe opipao dlanom peć, čučnuo i pažljivo stavio u nju drva, pa izašao rekavši da će viknuti vojnika neka donese još.

Ostavio me je čitavih nekoliko minuta samog, da posmatram tu sobicu s jednim jedinim писаćim stolom i dvema stolicama, i da uzdrhtim kada god minobacač opali. Onda se vratio, pogledao me, kao da pogađa šta me zaokuplja, i nabusito rekao: "Đavo neka ih nosi sa tom pucalicom. Ali šta ćeš, kad je u ravnici kuća jedini zaklon." U ispruženoj ruci držao je velik okrajak hleba. "Na ti, da se založiš; večera je još daleko a mi moramo da počnemo s radom." Počešao se pod čekinjama tamne kose na potiljku, obišao nesigurno oko stola, upro u mene oči skoro molećivo i upitao: "Ti znaš strane jezike, znači? Nemački, mađarski?" pa kad sam klimnuo glavom, olakšano je huknuo, seo na jednu od stolica i objasnio: "Onda ćeš im ti postavljati pitanja kakva ti ja kažem. Sedi. I jedi, usput, ništa se nemoj ustručavati. Ja sam već kazao straži da uvede prvu dvojicu." Otvorio je fioku stola; izvadio iz nje hrpu neuredno ubačene hartije i, gundajući, patrljak olovke u koji se zabrinuto zagledao. "Ala si se smanjila, jado. A ja zaboravio da po Stevi poručim novu."

Istog časa su se, stružući, širom otvorila vrata, i u sobu su ušla, unoseći smrad telesne nečisti, dva strana vojnika, koja je pred sobom gurao stražar s mašinkom okačenom oko vrata. Sada su bili sasvim blizu preda mnom, ti otpaci poraza: dva izmučena, malaksala i uzrujana čoveka, čiji će se likovi sliti, zaboravljeni, sa množinom onih koje ćemo te večeri i noći i sledećih dana i noći imati da popišemo. Oni su se klanjali, ponizno otkopčavali šinjele podnoseći nam uplašeno tražene bukvice, i vrlo spremno, brzajući i podstičući se uzajamno, odgovarali na pitanja što ih je poručnik Velizar, mršteći s naprezanjem čelo oblikovao, i koja sam ja, nenaviknut na ratne izraze, isprva dosta teško prevodio: iz koje su jedinice, gde su sve ratovali, na kome položaju bili zarobljeni i u kakvom su stanju svoju jedinicu ostavili. Njihove iskaze sam onda opet prevodio Velizaru; on ih je ispisivao, sričući u pola glasa, na tabake hartije, pod imena koja bi tri puta potcrtao, svojom olovčicom na koju je jednako bacao krivicu zbog neposlušnosti trome ruke. Kada se to tako ponovilo sa nekoliko grupa, već u ranom večernjem sivilu zbog koga je poručnik morao da upali petrolejku, olovku sam preuzeo ja i više mu je nisam vraćao. Pisao sam sve sam, po šablonu koji sam ubrzo uvežbao, dok sam njemu samo ukratko saopštavao podatke do kojih smo, od vojnika do vojnika, dolazili.

Velizar je neočekivano oslobađanje od tegobne pisarske dužnosti primio s otvorenim zadovoljstvom. Nalakćen nad ploču stola, čitave te noći klimao je glavom pun priznanja za moj rad, a učestvovao je u njemu samo dobacujući

zarobljenicima pokoju reč da ih podstakne - na iskvarenom i uprošćenom nemačkom, po kome sam mogao da naslutim kako su tekla saslušanja pre no što sam stigao - i zatim dajući znak stražaru da izvede ispitane zarobljenike i dovede nove. Uopšte se njegova narav pokazivala u sve povoljnijoj svetlosti: pristao je bez predomišljanja na moj predlog da redosled pitanja promenimo u prirodniji da bi se zarobljenici lakše setili pojedinosti koje od njih tražimo, i da zaposlimo još dva stražara koji će one što su već ispitani i one koji su tek dovedeni zameniti pred vratima. Skromno je i nenametljivo vršio ulogu nadzornika, ne tajeći ni pred sopstvenim vojnicima da je gotovo suvišan; a i prema zarobljenicima se ponašao skoro blagonaklono nepristrasno. "Hajde, brate, vodi", govorio je stražaru pošto bih mu ja to odobrio pokretom glave, a ispitane, koji su ga gledali s poniznom nedoumicom u očima, umirivao mešavinom pojednostavljenog nemačkog govora i onog lakšeg, svog, koji je za tu priliku lišavao gramatičkih pravila: "Ne brinite ništa. Ales gut. Sad spavanje šlafen, a sutra u pozadinu. Feršten? Pozadina. Natrag. Curuk. Tamo nema rata."

Samo u jednoj prilici te večeri držanje mu se poremetilo, i to tako da je postao skoro neprepoznatljiv. Sa nekakvim Mađarom bio je uveden i tamnokos mlad vojnik koščata lica, koji se, dok je prvi odgovarao, držao u pozadini. Kada je pak red došao na njega i ja ga nemački upitao za podatke, odmahnuo je usplahireno glavom; na dalja pitanja takođe nije odgovarao, a onda je naglo stupio sasvim uz rub stola, i iz njegovih usta, koja su vidljivo podrhtavala, začuo se čist domaći govor: "Ja sam vaš. Zarobili su me pre dve nedelje preko, kod velikog mlina. Morao sam da primim pušku, jer oni zarobljenike više ne drže, nemaju hrane, pa ih ubijaju. Ali ja nikog našeg nisam ni darnuo. Samo sam jedan dan bio na položaju i u prvoj prilici pobegao. Verujte da nikad..."

No tada je Velizar već bio na nogama. "Maarš!" viknuo je, prebledevši, sa divljim izrazom na licu koji nikad ne bih verovao da se može na njemu pojaviti. "Napolje!" Sam je istrčao na vrata, odgurnuvši zarobljenike i stražara; spolja se čuo njegov duboki, sad i reski glas; vratio se u pratnji druge dvojice vojnika, kojima je gurnuo u ruke neispitanoga zarobljenika. Tek zatim, spuštajući se zadihao na stolicu, dao je znak da se i prvi zarobljenik izvede. Dok se to izvršavalo i pre nego što je stigla sledeća grupa, začuo se usamljen pucanj. "Svinja", rekao je tada Velizar, okrećući mi pognutu glavu. Njegove do malopre razumne oči buljile su bezizrazno zakrvavljene. "Dobio je što je zaslužio." Punih pola sata bio je potom krajnje ćutljiv, gledao u prisutne rasejano, gotovo

bolesno, pre no što je povratio urođeno odmereno spokojstvo.

XXIV

Mimohod poraženih pred našim stolom nastavio se neumoljivo, s prekidima kratkog sna i užurbanih obeda, u razmacima koje je nametalo stanje na mostobranu, onamo napred, u produženju poprečnoga puta, odakle su na mesto saslušanih zarobljenika koje bismo slali u pozadinu u logore, jednako stizale nove gomile. Mogli smo biti najtačnija sprava za merenje žestine borbi - a to smo, sa našim ispisanim tabacima što su ih čeze dva puta dnevno nosile u štab, valjda i bili - i meni je postepeno ušlo u naviku da već prema izgledu kolona, čiji bih ulazak u ciglanu posmatrao kroz prozor veće sobe, zaključim ono što bi se posle, tokom saslušanja, pokazalo mahom kao tačno. Jednom bi to bila zbijena skupina mladića krepka koraka u zelenim šinjelima, i tada bih znao da su mostobranu stigle sveže trupe; onda opet, možda još istoga dana, raštrkana šarena gomila Mađara i belih Rusa, sa tek ponekim Nemcem avijatičarem i poljskim žandarmom, i bilo bi mi jasno da se pojačanje istrošilo i da mostobran nastavlja borbu odasvud pokupljenim desetkovanim snagama koje samo očajanje drži na okupu. Drugih je dolazilo sve više na račun prvih, i to je potvrđivalo davno predviđanje da se ovaj istureni položaj protivnika, u sklopu celog nemačkog fronta koji se mrvio i povlačio na širini od nekoliko hiljada kilometara, ne može održati; ovu procenu posvedočilo je i proređivanje transporta uopšte. Jednoga dana, osmog ili devetog od mog dolaska, nije došao nijedan, pa smo se poručnik Velizar i ja nemirno okretali po kancelariji i gotovo se s nelagodom zgledali, u tišini koja je - pošto su minobacač odvukli nekud napred - zavládala oko nas.

Naravno, kada se uskoro zatim desio još jedan prazan dan, više nam nije bilo ni čudno ni nelagodno. Tek u toj ponovljenoj dokolici osetili smo koliko nas je besprekidan rad, usredsređenost na postavljanje jednoobraznih pitanja i na praćenje jednoobraznih odgovora, među kojima je ipak trebalo otkriti razliku i zabeležiti je - koliko nas je ta jednolična pažnja upravljena na usku traku ponavljanja izmorila. Mnogo smo spavali i još više se izležavali, koristeći na smenu krevet i dva spojena stola u većoj sobi, pošto poručnik i pored sveg mog ubeđivanja nije pristajao da u bilo čemu budemo neravnopravni.

Bio je on u svakom pogledu vrlo podnošljiv, naročito sad u razdoblju

laganog rada, kada me nije morala ljutiti njegova sporost. Puštao me je da slobodno vreme provodim po sopstvenom ukusu i gotovo samo bojažljivo činio pokušaje da mi se približi. On kao da nije shvatao prednosti svog položaja obaveštajnog oficira divizije u odnosu na jednog spretnog pomagača na koga se štab u žurbi namerio. Iako je u ratu proveo dve i po godine, dakle zamašan deo svog zrelog doba, mene je sa sobom upoređivao, valjda zato što je ranije dugo živeo seljačkim životom i navikao se na nj, iz ugla svog bivšeg, predratnog, ili budućeg posleratnog zanimanja, u kome kao da je video samo produženje prvoga. Pričao mi je o jednostavnim doživljajima iz starih dana - o nadničarenju od mladosti, o slavama i igrankama, o tučama u krčmi s Nemcima susedima, od kojih je napabirčio, ipak, nešto znanja njihovog jezika. A onda bi, pomišljajući na budućnost, govorio o čežnji za selom, i mene čisto stidljivo, da ni ja u tim maštarijama ne bih ostao uskraćen, uveravao da ću sigurno uskoro nastaviti školovanje i postati važan čovek. Kada bih mu smejući se odvratio da će važan čovek postati on, koji uživa najpunije poverenje nove vlasti, odmahivao je polaskano rukom, mrštio se lukavo i pretvarao se da ga nisam uspeo ubediti: "Za mene je samo motika".

Ti razgovori su predstavljali pusta ćeretanja, često i dosadna zbog sporog Velizarovog mišljenja i izražavanja, pogodna da se ubije prazno vreme. Ali je prijatnost opuštanja bila prava i nije trebalo mnogo pa da kroz mene prostruje nove nade. Kako mi je sad izgledalo besmisleno moje vrdaranje u štabu, oko štaba! Retko kad sam na njega i pomišljao: neposredna prošlost je ležala iza mene gusto zastrta novim utiscima, tom pucnjavom, prizorom kolona koje ćutljivo kreću u bitku, suočavanjem s iznurenim zarobljenicima. Sad pošto sam okusio rat, video sam koliko su bile zaludne ambicije kojima sam se bio stavio u službu, a video isto koliko je on, rat, manje zagonetan pa čak i manje opasan nego što sam zamišljao, koliko je u njemu razdaljina od nekoliko kilometara presudna za alternativu između smrti i života, i koliko je moj strah kada sam polazio u njega bio preteran. A rat se, eto, još i završavao, posle možda poslednjeg grča, kome sam i ja bio bliski svedok, savladavao ga i sam, i koji je sad zaista davao pravo da se, kao Velizar, pomišlja s vedrinom na budućnost.

Da li će ona, kao kod njega, biti usmerena ka ranijem? Ni o tome nisam razmišljao, ali me je osećaj da se odmaram i da mi telo od toga jača odista sve češće spajao, sećanjem, sa najspokojnijim trenucima bivših oporavaka. Mirovanje u veneričnoj bolnici uz Dimova, vedri jesenji pejzaž salaša nad

rasklopljenom knjigom u mome krilu, tiha čistoća tople sobe u koju mati na poslužavniku unosi čaj koji će me izlečiti od kijavice... A što se ticalo Velizarovih nagoveštaja da ću postati važan čovek, njih, ma koliko mi laskali, takođe nisam pretvarao u neka određena očekivanja, najmanje u ona nedavna čijih sam se posledica oslobodio samo čudom, kada sam se već spremao da zbog njih iskusim kaznu. I te nagoveštaje sam zapravo primao samo čulima, kao mogućnosti svog okrepljenog, samoćom i odmorom očišćenog organizma, u zaklonu ove male naseljene tačke na zemlji, kroz čije sam prozore opet vedro osmatrao okolni svet.

On se pružao obasjan mlečno belim suncem, koje je prvih dana februara ovladalo vidokrugom, kao da će zima, pošto je rano započela, rano i da se svrši. Pod upornim toplim zračenjem sneg se topio i otkrivao prave oblike tla ispod dugotrajnog oklopa; dvorište ciglane, sa surim trakama mokre zemlje, sa gomilama ispremetane građe, ličilo je na sa-laš koji čeka proleće. Vojnici, sve manje zaposleni usled slabog priliva zarobljenika, lunjali su razgledajući taj krš sa posedničkom usredsređenošću; počeli su napolju da pišu pisma, da se tu briju, razgovaraju, smeju, rvu. Čak i ona nadstrešnica, sa svojom tamnom prazninom u očekivanju novih transporta iznurenih, delovala je pitomo, sad kada je bilo jasno da će uskoro povratiti svoju staru namenu skladišta gotovih cigala.

Jednog dana negde posle ručka, stojeći uz prozorsko okno veće sobe koje je propuštalo svu toplinu sunca a ipak štitilo od vetra, gledao sam tako dvorište, kuda je straža upravo uvodila skupinu zarobljenika. Već ih dva dana nije bilo, pa sam se rado prepustio ljubopitljivosti i odskora stečenom običaju da prorekнем ono što će uskoro saslušanja potvrditi. Grupa je bila od najbednijih, kakve su u poslednje vreme odreda stizale: mlitava, rasturenog začelja koje su stražari jedva uspevali da priteraju glavnini, šareno uniformisana u dotrajale pa i pocepane šinjele iz čijih su otvora virili umrljani zavoji. Pratio sam je dok se približavala u polukrugu kroz kaljavo dvorište, do nadstrešnice čiji je krov upirao u upravnu zgradu odmah pored moga prozora. Onda su je stražari stali smeštati; nastupilo je komešanje; mogao sam da razgledam lica, izraze, mimiku umora i panične neizvesnosti. Jedna prilika mi se učinila poznata; prešao sam preko nje pa joj se ponovo vratio, čudeći se što mi pogled uzvraća pogledom koji kao da je upravljen neodređeno mimo mene; po tom pogledu, u jednom zaraslom, skočanjenom licu pod prevelikom kapom, poznao sam Đuricu.

Hitro sam se povukao sa prozora, prestravljen, iako sam znao da je kasno,

da je i on mene prepoznao. Onda sam se ponadao da je posredi greška, sličnost u pojedinosti koju ostale čine nevažnom. Sumnja me je naterala da opet stupim napred, mada sam u sebi govorio da joj se treba bezuslovno odupreti - ma šta provera potvrdila - jer me možda ipak nije zapazio, jer možda i nije on pa ću to ionako saznati. U prvom trenutku, kada sam ipak popustio potrebi da se osvedočim, učinilo mi se da je ustezanje, bogu hvala, bilo izlišno. Pomerio sam oči po gomili koja je žurila pod nadstrešnicu, da se odmori, i nisam ga nalazio; tek kada sam pogledao sasvim blizu naniže, na sam spoljni rub potkrovlja koji se dodirivao sa zidom iza kog sam stajao, uočio sam priliku koja je čučala, sama, napregnuto ukočena sred strke smeštanja, i od nje opet primio onaj pogled, nezamenjivi; proučio reljef lica, boju dlake, nagib ramena - bio je to zaista on.

Gledao sam u njega nekoliko trenutaka, podnoseći da i on gleda mene, a onda sam se okrenuo i pohitao u susednu sobicu za saslušanja, zalupivši za sobom vrata. U toj već odavno prisnoj prostoriji osećao sam se sada kao u klopci, odeljen a u isto vreme utamničen za ono što je moralo doći, u toj istoj sobi, čim Velizar stigne: sudar sa laži, pretnja da se otkrije tajna, napad stida, pred čim ću opet stajati nemoćan, razgolićen, opet zamočen u ljigavo tkivo greha koje nikad više neću moći sprati, jer ah, znao sam da će se ovaj susret završiti hicem u Đuricu, onde kraj zida ciglane, koji ću ispaliti ja, ja - da ću biti ubica. Bilo je nesnosno pomisliti da će se to desiti, sad kada sam sa sebe stresao sve prošle odgovornosti i kada su one, pred bliskim vraćanjem mira, u stvari već postale bespredmetne; ta zakasnela kazna bila je uvredljivo nerazumna i zato nezaslužena; sve u meni urlalo je da nisam kriv, da ne smem podleći zakotraljanom kamenu koji me je ponovo pronašao, da moram ostati hladnokrvan i zao, još dok ovo preturim preko glave, do konačnog oslobođenja.

Ali kada je Velizar odista došao i kad smo seli za sto da primimo prva dva zarobljenika koja je stražar uveo, ja sam već bio načisto da ne mogu računati ni na kakvu svoju samostalnu odluku. Nijedan od te dvojice nije bio Đurica - no posle kolikog sam to straha utvrdio, kako me je izmorio, kakvim iscrpljujućim znojem oblio trenutak očekivanja, posle koga je olakšanje već sadržavalo paniku sledećeg susreta! Koliko ću ih takvih moći i morati podneti, pitao sam se. Pet? osam? deset? nagađao sam u sebi, proračunavajući, dok je navika s naporom uobličavala pitanja i beležila odgovore, broj dovedenih zarobljenika i verovatno mesto koje će u povorci zauzeti Đurica. Svaki tranutak ga je približavao, svako pitanje, svaki iskaz i potez olovkom; a ja sam tu sedeo i čekao ga: njegovo lice,

njegov pogled, hrapavi glas, potresno-nesnosno koprcanje one uporno žive volje ovde u tesnoj sobici, koju će odjednom, na Velizarovn dreku, ispuniti stražari, da ga izguraju, izvuku napolje, na sneg, pod ogradu, gde će tek moći da ga smire, hicem, koji će ga učiniti hladnim delom kaljave zemlje.

I tako, kada je najzad palo veče i Velizar dao znak da se saslušanja za taj dan prekinu - po običaju koji smo odskora uveli da se ne opterećujemo preko mere pošto to više nije nužno - i kad je, protežući se, izjavio da će još svratiti u stražaru da naruči svežu večeru, ja sam odjednom, s olakšanjem ali i napet do pucanja, znao šta moram učiniti. Upravo, nisam znao tako da bih odredio buduće postupke - oni su ležali u tami, daleko u meni, ispunjavali me strahom kada bih za trenutak u njih pogledao, predviđajući ih; ali su imali smer koji je nalagala njihova suprotnost, ono što sam znao da ni po koju cenu neću. To nethenje, taj bežeći mlaz, otiskivalo me je od sebe, napred, i ja sam svoje pokrete izvodio kao da su odavno smišljeni, sa tačnošću mesečara. Pošto su se Velizarovi koraci udaljili, izašao sam pred vrata i osmotrio dvorište, da li je u njemu sve u redu: stražaru sleva, s bukom pozdravljanja; ciglanu daleko napred sa jednim osvetljenim prozorom dežurnog; najzad nadstrešnicu, pred kojom je, nazirao sam više osećajem nego očima u noći bez mesečine, ujednačeno šetao stražar. Onda sam se povukao i zaključao vrata; prešao u susednu, veću sobu; pipajući kroz mrak prošao kraj prvog i zaustavio se pred drugim prozorom.

Još uvek se u meni, kao drhtav plamičak, lelujala nada da je ono što sam toga poslepodneva i te večeri doživljavao - varka; kada sam se pripio uz okno, svesni deo moga bića čak je verovao da me je upravo ta nada, i samo ona, ovamo dovela; naprezao sam pogled ne da nađem, već da se uverim kako nemam šta naći. No taj pogled je sad već bio izvežban i nije hitao: spustio se okomito dole, do ruba nadstrešnice, i tu odmah otkrio, u bledoplavoj tami, jedno trouglasto klupko koje se izdvajalo, i u tom klupku, pod bleskom ko zna kakve čestice svetlosti, iz daleke ciglane ili čak iza oblaka, dve žive mrlje, dva oka, Đuričina oka.

Povukao sam se opet, u šum uzbuđene krvi, u drhtavicu straha - nisam hteo, nisam smeo nipošto bilo šta da učinim. Kako su mi se oči privikavale na tamu, nazreo sam opet i stražara, jedno protegljasto parče mraka što se kretalo kroz ovaj koji ga je okružavao. Od tog stražara se nije moglo ništa učiniti neprimećeno, to sam znao; ali, govorio je onaj smer u meni, sa drskošću prestupnika, njegov put vodi od jednog kraja nadstrešnice do drugog, udaljenog;

pre no što počne da se vraća on mora da se okrene na petama, što traje, doduše, svega nekoliko sekunda, ali je dovoljno dugo i glasno, u tom privremenom gubljenju pravca u prostoru, da njegova pažnja popusti. Od toga trenutka bio sam samo on, stražar, njegov korak, njegova daleka misao, njegov okretaj koji uspavljuje obazrivost. Pratio sam dvadesetak njegovih prolazaka grizući se mesto njega koji nije znao kakva mu se podvala sprema. No više tada nisam mogao čekati: svest je, živeći njime, u isti mah odbrojavala prolaženje vremena - to glavno obeležje stražarenja - a vremena je bilo samo koliko traje jedan spor, seljački dokon razgovor, i dok se isprže kriške slanine da bi se na njih bacili komadići nespretno isečenog, neravno oljuštenog krompira. Kada je došlo do sledećeg okreta nalevo krug, pritisnuo sam, ne prebrzim ali ni presporim, upravo nužno nečujnim pokretom kvaku na prozoru i otvorio njegova krila.

Sada više nisam bio stražar: nisam, čini mi se, bio ništa. U lice mi je udario hladan vazduh, i ja sam pred njim ustuknuo kao od oštrice noža. Stajao sam tako izmaknut, ne gledajući više napolje, ne usuđujući se da gledam; sav spušten u sebe, u svoju strepnju koja više nije nalazila snage da me trgne i drugim pokretom poništi ono što je jednom bilo nastalo. Bio sam stvar koja podnosi da se sa njom, preko nje, dešava što mora da se desi, prosto jedna zapremina koja sama ne može ništa da učini sa svojim postojanjem.

Zatim su me, valjda, najpre utrnule noge počele da ponovo opominju na vreme. Koliko ga je prošlo? sećam se da sam se upitao. Mnogo, znao sam, i istovremeno s olakšanjem zaključio: on ne sme, on neće. Pod rasvetom toga zaključka, zaključka o neiskorišćenoj ali ponuđenoj prilici, ono teško klupko koje je Đuričina ponovna pojava uvalila u mene kao da je počelo da se dreši. On neće! zalikovao sam; ali istog trenutka, kada sam već pomislio da koraknem do prozora, da bih ga zatvorio, začuo sam prvi šum njegovog približavanja. Bio je to sasvim lak šum, kao prhaj lista, kome je bat stražarevih koraka pružao ritmičnu pratnju i oko koga je hrkanje nsnulih - njega sam sad tek postao svestan - širilo omotač lažnog spokojstva. Zatim tiho grebanje, od koga mi je srce iznova jače zalupalo; najzad nenasno glasno trenje, pravo ribanje materije materijom, kroz koje se međutim, već, razaznavalo i teško dahtanje - njegova blizina!

Ustuknuo sam još jedan korak u pravom trenutku da izbegnem sudar: promolila se, kroz okvir prozora duboko isturena, najpre njegova glava, pa i ramena, i trup, u užasno sporom redosledu; stigao sam, pošto mi se opreznost

ponovo razbudila, da bacim pogled na stražara i da utvrdim, u deliću sekunde, kako upravo vrši okretaj. U sledećem času, rasrđen sporošću, zgrabio sam ono koprcavo telo, koje me je zapahnulo smradom prljave kože i prnja, i gotovo ga na rukama, ne znam kakvom snagom, digao u sobu, pred sebe, na noge.

Ono je drhtalo, osećao sam, i znao da sad već moram njime upravljati. "Tamo!" šapnuh i otisnuh ga, skoro ponesoh, kroz prolaz pokraj kreveta i stolova, prema vratima male sobe. Istoga časa setio sam se da onde niti je otvoren prozor prema cesti, niti ugašeno svetlo; dokaz, stigao sam još da se zgranem, da činim nešto što uopšte nisam smerao. No sad je to već bila bezvredna misao, nekakva unapred naknadna, skoro suluda, koja je moje mehaničke pokrete samo izoštrila mržnjom. Progurao sam ga, proneo u blesak, ali ga nisam pogledao; skočio sam do stola i dunuo u petrolejku; u mraku napipao prozor i otvorio ga; a utom je već i on, udarajući o nameštaj, ponovo dahćući stigao do mene, do prozora. "Hvala", čuo sam; a potom je skočio, sa nevelike visine, kroz otvor; potonuo u tamu tla nad koju sam se nagnuo: nad prazninu i ispunjen odjednom prazninom, sad kada ga više nije bilo. Tražio sam ga očima, nagnut u mračnu noć, najpre uzalud; izronio je najзад, ali ne napred nad ravni ceste gde sam ga bio očekivao, nego udesno dalje kraj zgrade, gde mi ga je otkrio sluh. Hteo sam da viknem, ali se nisam usudio; "stići ću ga", pomislio sam i vinuo se preko prozorske daske. Dok sam se pribrao posle skoka on je već trčao, duž zida; video sam njegov obris kako se žurnim poskocima trza na pozadini neba, i mogao sam da potrčim za njim.

Stigao sam ga na samom uglu zgrade i zgrabio ga; ali on ništa nije shvatao, istrkao se i produžio da beži duž ograde. Tada, dok sam hitao za njim ukorak, jeknuo je hitac, tako zaglušno da sam stao. Zatim sam mahinalno hteo da nastavim da trčim, ali njegove siluete više nije bilo preda mnom. Tražio sam je očima, tražio, i najзад našao mesto nje, zapevši nogom u nj, klupko, meko i nepomično.

Razume se da nisam nastavio bekstvo: nisam ga bio ni počeo. Želeo sam samo da zaustavim Đuricu, da ga odvratim od male gvozdene kapije sa stražarem, za koju on nije znao, i uputim u drugom pravcu, preko ceste, ka poljima, kuda bi možda bio uspeo da umakne. Ili možda i ne bi? To sada više ne ulazi u red mojih misli. One se samo neprestano smenjuju između saznanja da se desila greška, da "ja nisam taj", i drugog, o neizbežnosti onog što se desilo.